

HISTÓRIA

FEJEZETEK A TANKÖNYVJÓVÁHAGYÁS TÖRTÉNETÉBŐL

TANKÖNYVEK MÚLTJÁRÓL SOKFÉLEKÉPPEN LEHET ÍRNI. Érdekes lenne a tankönyvkiadás története és a tankönyvek elterjedésének nyomon követése.¹ Nem kevésbé a tankönyvkritikák történeti analízise. Tanulságos feladatnak kínálkozna végigtekinteni a tankönyvek didaktikai felépítésének változásain, és persze a legértékesebb és legnagyobb munka a szövegek és ábrák tartalmi elemzése. A jelen tanulmány mindezekről eltekint. Egyetlen szempont szerint futja végig a hazai tankönyvtörténetet 1945-ig: a tankönyvjóváhagyás mikéntjét vizsgálja. Azért 1945-ig, mert addig – többé kevésbé – szabaddiaci viszonyok uralkodtak, s ez szolgál a manak igazi tanulsággal.

A *tankönyv*, amiről a tanulmányban szó esik, az az alap- vagy középfokú oktatásban használt írásmű, amely kifejezetten iskolai oktatásra készült. Kétségtelen ugyanis, hogy minden könyvből lehet tanulni, sőt tanítani, és nemcsak könyvekből, hanem más sajtótermékekből is. Ezeknek az írásműveknek a jóváhagyására viszont rendszerint a tankönyvekétől eltérő (cenzurális) szabályok vonatkoztak. A jóváhagyástörténet kezdete azonban közös.

A tankönyvmonopólium kialakulása és hanyatlása

A cenzúra intézménye egyházi eredetű. A tiltott könyvek első jegyzékét a tridenti zsinat adja ki 1564-ben. Ez még negatív előjelű engedélyezés. Ami nincs tiltva, az engedélyezett. Hamarosan megjelenik azonban a – szűkebb értelemben vett felülvizsgálathoz (cenzúrához) kötött – *jóváhagyás* intézménye. Nálunk 1574-ben I. Miksa vezette be. A cenzúrárt szinte kezdettől a nagyszombati egyetem ezzel megbízott tanárai végezték, ami megkönnyítette a tankönyvkiadást, hiszen a legtöbb tankönyvet az egyetem nyomdája, az Egyetemi Nyomda adta ki. Ebben az időszakban az általános könyvcenzúra még nem vált külön a tankönyvcenzúráról. Minden könyvet a király által megbízott cenzor ellenőrzött egészen 1745-ig, amikor a helytartótanács vált a legfőbb cenzúra hatósággá. A tankönyvjóváhagyás elkülönülésére csak a 18. században került sor, amikor az 1777-es *Ratio Educationis* szabályozva a tankönyvengedélyezés ügyét megkövetelte, hogy a tankönyvek a központi tanterv alapján készüljenek és szerzőik jóváhagyásra az Egyetem Királyi Igazgatótanácsához nyújtsák be őket.² Ezzel az általános könyvcenzúráról leválasztott tankönyvengedélyezés visszakerült az egyetemhez, amely ráadásul a Ratio rendelkezése szerint az állami tankönyvmonopólium letéteményesévé vált.

1 Lásd pl. Mészáros István: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1989.

2 *Ratio Educationis*. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. p. 31.

Az 1777-es Ratio értelmezésében az állami tankönyvjóváahagyás egy-egy tantárgyhoz egyetlen tankönyv engedélyezését, illetve megíratását jelentette. (Pl. így: „*A matematikához Büsch könyve...*”; „*A római régiségek oktatásához Nieupoort könyve...*”³ Vagy: „*A számtankönyvet és a mértankönyvet már írják, ezek a következő évben napvilágot látnak...*”; „*A természetrajzból ugyancsak nemsokára elkészül az iskola céljai alapján szerkesztett kis rövid tankönyv*”⁴

A Ratio intencióit volt hivatva elősegíteni a tankönyvkiadás állami monopóliuma is. A Ratio 201. §-a szerint: az Egyetemi Nyomda úgynevezett „*kizárólagossági jogot élvez mind azoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és társult országainak iskoláiban elrendeltek*”.⁵ A monopólium nemcsak a kiadásra, hanem a forgalomba hozatalra is vonatkozott. Egy 1779. novemberében megjelent királyi rendelet részletesen taglalta az Egyetemi Nyomda jogait és kötelességeit. Leszögezte: „*az Egyetemi Nyomdán kívül senki az egyháziak vagy világiak, nemesek vagy nem nemesek, műveltek vagy képzetlenek közül; senki a könyvkereskedők, könyvbizományosok vagy nyomdászok közül; végül senki az árusok és ügynökök közül nem nyomtathat magyar királyságunkban és társult országrészeiben királyi rendeletünkkel bármikor előírt különféle fajtájú említett iskolaskönyveket az akadémiák, a gimnáziumok és bármiféle más nyilvános iskolák használatára... Ennek a nyomdának az előzetes engedélye és beleegyezése nélkül senki sem hozhat be külföldön kinyomtatott tankönyveket...*”⁶

E rendelkezésből eltűnnek a tankönyvígy szabályozása mögött meghúzódó érdekszövetség fő kontúrjai. A tanügyi bürokrácia az uralkodóház érdekeinek megfelelően, ugyanakkor auklerista szellemben közben akarta tartani a tankönyvek pórázán is a közoktatást. Ennek érdekében szövetséget kötött a jezsuiták vezette egyetemmel, tankönyvjóváahagyási és egyben tankönyvkiadási és terjesztési monopóliumot biztosított számukra, ami nem kizárólag szellemi vezető szerepüket erősítette, hanem jelentős anyagi előnyökkel is járt. A lehetséges vetélytársak (más rendek, egyházak, magánvállalkozók) kitiltása a tankönyvpiacról jól mutatta a szándék erejét.

A jóváahagyási-kiadási-terjesztési monopólium azonban csakhamar – még mielőtt realizálódhatott volna – megingott, falán az első rést II. József jezsuita ellenes politikája és 1782-es cenzúrarendelete ütötte. E rendelet 7. §-a kimondta, hogy „*minden valamire való munka, mely a tudományra, tanulásra és vallásra lényeges befolyással van, jóváahagyás végett a bécsi cenzúra elé terjesztendő. Oly formán azonban, hogy az illető dolgozat ama tartományból, amelyben azt írták, valamely a tárgy körül szakavatott tudós, tanár, világi vagy egyházi felsőbbség bizonyítványával és névaláírásával látandó el, hogy semmi olyast nem tartalmaz, ami a vallással, a jó erkölccsel és az országos törvényekkel ellenkeznék, s ehhez képest az országos törvényeknek megfelel.*”⁷ Ezzel a tankönyvcenzúra kikerült az egyetem kezéből, s különvált az egyházi és az állami cenzúra.

A további fejlemények az Egyetemi Nyomda tankönyvkiadási monopóliumát is viszonylagossá tették. Az 1790/91-es országgyűlésen megszavazott protestáns autonómiatörvény tanügyi önállóságot biztosított a protestáns iskolák számára. II. Lipót 1790. évi dekrétuma szerint: „*megengedtetik könyveiket a maguk által rendelendő és a királyi helytartótanácsnak névszerint bejelentendő saját felekezetükbeli külön könyvvizsgálók felügyelete alatt szabadon*

3 Uo., p. 123.

4 Uo., p. 105.

5 Uo., p. 158.

6 Idézi Mészáros (1989) idézett mű, pp. 65–66.

7 Közl. Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Budapest, Franklin Társulat, 1888. p. 108.

kinyomatniok”⁸ (A kinyomott könyvekből azonban három példányt a helytartótanácsnak be kellett küldeniük.)

A következő évtizedekben az állami tankönyvjóváhagyás a helytartótanács mellett működő állami cenzúrahivatalban folyt (bár a helytartótanács a bécsi cenzúra szabályzatát volt köteles alkalmazni). Ide kellett jóváhagyásra felterjeszteni a tankönyveket, beleértve azokat is, amelyeket az Egyetemi Nyomda adott ki. A protestáns iskoláknak viszont – mint láttuk – önálló cenzúrájuk volt.

A cenzúra laicizálódása és megosztottsága kedvezett a szélesebb tankönyvpiac kibontakozásának. Nagyobb mozgásteret adott az is, hogy az 1806-os Ratio az 1777-essel szemben már nem állt szigorúan az egy tantárgy-egy tankönyv szemlélet alapján, hanem – legalábbis az alsóbb osztályok számára – inkább csak azt határozta meg, hogy miféle tankönyveket kell kiadni. A falusi és a kisebb mezővárosi iskolák számára pl. a következő tankönyveket írta elő: hittankönyv, ábécéskönyv (melyben a szemben levő oldalakon található anyanyelvű és magyar szövegek egymásnak kölcsönösen megfelelnek); a tetszetős írás mintalapjai; számtan; az olvasás gyakorlására szolgáló könyv (a fizika, a természetrajz, a mezőgazdaságtan fontosabb elveit s a jó polgár tulajdonságait tartalmazó olvasmányokkal).⁹

Bár a katolikus (királyi), az ortodox és az izraelita iskolák összes tankönyveit továbbra is csak az Egyetemi Nyomda állíthatta elő – részleges kiadási monopóliuma tehát megmaradt –, terjesztési monopóliuma azonban megszűnt. Az 1806-os Ratio meghatározásával: „*Mindegyik iskola összes tankönyvét a királyi tudományegyetem nyomdája állítja elő, és az ország különböző részein működő könyvkereskedésekben kell ezeket árusítani...*”¹⁰

A gyakorlatban a részleges kiadási monopóliumot is gyorsan kikezdte az idő. A piarista *Spányik Glicér* történelemtankönyvét pl. 1816-ben a pesti Trattner-nyomda adta ki, s itt jelent meg a szabadságharc későbbi püspökének, *Horváth Mihálynak* híres munkája, *A magyarok története* is. Ezek a tankönyvek (főleg az utóbbi) számos kiadást értek el, az iskolákban rendkívüli népszerűségnek örvendtek.¹¹

Az 1800-as évek legelejétől a nagy protestáns nyomdák – a debreceni, pápai, sárospataki, nagyenyedi – tucatjával jelentettek meg országos hírvű tankönyveket, és színre léptek a magánkiadók is. A már említett *Trattner Mátyáson* kívül, pl. *Eggenberger József* és fia, *Emich Gusztáv*, *Heckenast Gusztáv*, *Landerer Lajos* és mások.

A reformkorban a szélesedő iskolarendszer tankönyvigénye és az egymástól eltérő politikai filozófiák elkezdtek felőrlöni a tankönyvcenzúra feudális rendszerét csakúgy, mint a cenzúrát általában. Nem véletlen, hogy az 1848-as forradalom 12 pontjának élén a cenzúra eltörlése állt, s az sem, hogy az 1848. évi XVIII. tc. az „előző vizsgálatot” eltörlöni rendelte „örökre”.

A szabadságharc leverését követő recentralizáció a polgáriasulás – esetünkben főleg a tankönyvpiac megerősödése – okán csak bizonyos mértékig tudott és akart visszalépni. Világosan jelzik ezt a nálunk is életbe léptetett *Organisationsentwurf*-nak (az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti tervének) a tankönyvekre vonatkozó rendelkezései. Egyrészt: 1) a tankönyveket az Oktatási Minisztériummal jóvá kell hagyni; 2) a tankönyvnek „*magába kell foglalnia és ki kell fejtenie az általánosságban felvázolt tantervet*”; 3) „*egyetlen*

⁸ II. Lipót 1790. évi decretuma.

⁹ Ratio Educationis (1981) idézett mű, p. 240.

¹⁰ Uo.

¹¹ Lásd: Szekényi Péter: Feladatok, módszerek, eszközök. Visszapillantás a hazai történelemtanítás múltjára. Budapest, Tankönyvkiadó, 1970. pp. 16, 20, 21.

olyan tantárgyat sem szabad jóváhagyott tankönyv használata nélkül tanítani, amelyhez már van engedélyezett tankönyv”.

Másrészt: 1) A – fentiek szerint – azokat a tantárgyakat, amelyekhez még nem volt engedélyezett tankönyv, lehetett jóváhagyott tankönyv nélkül tanítani. 2) *„Mivel ugyanazt a tárgyat sokféle módon lehet feldolgozni, nem követelmény, hogy ahhoz minden gimnáziumban ugyanazt a tankönyvet használják”* – írja az Entwurf, tehát jóvá lehet párhuzamos tankönyveket is hagyni. 3) *„Ha egy tanár a bevezetett tankönyvvel, annak tartalmával vagy elrendezésével és válogatásával többé-kevésbé nem ért egyet, s ezért attól el kíván térni, akkor a tantesülettel – amelynek tagja – előzetes megtanácskozás után egy másik tankönyvet kell javasolnia az Oktatási Minisztériumnak, s várnia kell annak jóváhagyását”,*¹² azaz a tanárok is javasolhattak jóváhagyásra tankönyveket.

1850-ben külön rendelet foglalkozott a tankönyvek kiadásával. Ez leszögezte, hogy a gimnáziumi tankönyvek kiadása és árusítása a „közkönyvkereskedés tárgya”, azonban a „köztanodákban” csak a minisztérium által helybenhagyott tankönyveket szabad használni. Ugyanakkor a jóváhagyási procedúra megkönnyítése érdekében kéziratokat is hajlandók voltak jóváhagyásra elfogadni.

1851-ben állami revízió alá vették az összes iskolai tankönyvet (a protestánsokét is). Voltak, amelyeket jóváhagytak, másokat betiltottak, megint másokat ideiglenes további használatra engedélyeztek. Egyes hiányzó könyvek megírására a minisztérium adott ki megrendelést.

A cenzúra tehát megmaradt, sőt a revízió során szigorúbbá vált, de az Egyetemi Nyomda elvesztette tankönyvkiadási privilégiumát, a tankönyvkiadási és -terjesztési lehetőségek szélesebb körre terjedtek ki. Ahogyan az élet más területein, az 1850-es évek rendeletei itt is teret engedtek a polgáriasulásnak. Természetesen az állami tankönyvcenzúra hatásfokát az önkényuralommal szembeni nemzeti ellenállás is gyöngítette. A cenzúrával való szembefordulás, annak kijátszása a közvéleményben elismerésre méltó tetteknek számított.

A kiegyezési kísérletek idején a Helytartótanács tovább puhította a tankönyvcenzúrát. 1861. október 21-én kelt rendelete szerint: *„olyan tantárgyakra, melyekre helybenhagyott tankönyvek még nincsenek, azoknak választása a tanártestületekre bízatik”*.¹³

A későbbi visszaemlékezők szerint a tankönyvjóváhagyás fellazulása azzal a következménnyel járt, hogy – főként a népiskolákban – elkezdődött a tankönyvdömping. *„A gomba módra szaporodó tankönyvek nálunk a szabad verseny idejében elég bajt okoztak. Ez csak ott lehetséges, ahol kritika nélkül használnak vagy fogadnak el bármit, mint ahogyan nálunk az ötvenes években és a hatvanas évek elején meg is történt.”*¹⁴

Mindenesetre az biztos, hogy 1867 után, második minisztersége idején, Eötvös fontos feladatának tartotta a népiskolai tankönyvek kiadásának rendezését.

Ha az 1777–1867 közötti időszak tankönyvjóváhagyási történéseit összegezni akarjuk, a legerősebb tendenciának egy oldalról a jóváhagyással is megteremteni kívánt állami monopólium ágenseit, más oldalról az azzal szemben álló tényezők (először a nem jezsuita rendek

12. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Fordította: Schaffhauser Ferenc. A fordítást ellenőrizte és a bevezető tanulmányt írta: Zibolen Endre. A szöveget gondozta és sajtó alá rendezte: Horánszky Nándor. A tantervmélet forrásai 12. Budapest, OPI, 1990. p. 57.

13. Idézi Bozók Endre: A tankönyvengedélyezésről. *Magyar Paedagógia*, 1915. p. 483.

14. A Magyarországi Néptanítók 1890. évi augusztus hó 20–23. napján Budapesten tartott Negyedik Egyetemes Gyűlésének Naplója. Szerkesztette: Somlyay József. Kiadta a Rendező Bizottság. Budapest, M. kir. Tud.egyetemi Könyvnyomda, 1891. p. 142. *Hoffmann Mór* beszámolója.

és a protestáns egyházak, később a különböző könyvkiadók, majd az önkényuralmi rendszerrel szemben álló erők közötti érdekellentétek megnyilvánulásait tarthatjuk. A tanügyi bürokrácia a jezsuita renddel összefogva kezdetben (alig több mint egy évtizedig) jelentős sikereket ért el a monopólium biztosításában. Azután kénytelen volt fokról-fokra visszavonulni. Erre nem kizárólag a politikai alkuk, hanem a társadalom kulturális fejlődése – az iskolázás kiterjedése és a társadalmi tudat differenciálódása – szorították rá. Mivel a tankönyvjóváhagyás erősen kapcsolódott a tankönyvmonopóliumhoz, a monopólium visszaszorulásával a jóváhagyás is erőtlenné vált, a kibontakozó szabad piacot a tanügyi kormányzat nem tudta megfelelően kezelni.

Testületi felelősség kontra pedagógus szakma

A kiegyezés után a felelős magyar kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériuma átvette a korábbi állami tanügyi funkciókat, így a tankönyvek jóváhagyásának feladatát is. A kérdés az volt, hogyan lehet a – különösen a népiskolákban kialakult – zavaros helyzetet úgy rendezni, hogy a tankönyvírás szabadsága megerősödjön, egészséges tankönyvpiac jöjjön létre, és eközben megszülessenek az elfogadásra váró tantervhez nélkülözhetetlen tankönyvek is. Ilyen körülmények között a tankönyvjóváhagyás megszüntetése komolyan fel sem merült, pedig a kiegyezéssel helyreállt az 1848. évi XVIII. tc., mely a sajtószabadság ismételt kimondásával véget vetett a cenzúrának. Furcsa ellentmondás: a cenzúra megszűnt, a tankönyvcenzúra megmaradt. A legfőbb ok minden bizonnyal az volt, hogy Eötvös az 1868-as népiskolai törvénnyel és az 1869-ben kiadott tantervvel magasabb szintre kívánta emelni a hazai népoktatást, biztosítani akarta az ehhez szükséges, megfelelő színvonalú tankönyveket. Ezért hívott össze a törvény tárgyalásával egyidőben 1868 augusztusában a „népiskolai olvasó-, tan- és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában” kitűnő gyakorlati szakemberekből álló bizottságot annak megállapítására, milyen tankönyveket kellene kiadni és kiket kellene felkérni azok megírására. Ugyanakkor Eötvös a jegyzőkönyvhöz hozzáfűzte: *„A fentebbi jegyzőkönyvben kijelölt megbízott és felhívott írókon kívül népiskolai vezér- és olvasókönyvet írhat és küldhet be minden olyan egyén, ki magában erre hivatást érez.”*¹⁵

A tankönyvi jóváhagyás intézménye továbbra is megmaradt ugyan, de annak mechanizmusát a közoktatási kormányzat demokratizálni próbálta. Ezért helyezte a jóváhagyás előkészítését az 1871-ben megalakult Országos Közoktatási Tanács (az OKT) ügykörébe. E lépés nemcsak arra volt alkalmas, hogy a korábbi egyszemélyes cenzúrát a testületi felelősséggel váltsa fel, de egyben a szakszerűsödés irányába is hatott, hiszen az OKT-nak olyan kitűnő vezetői, illetve tagjai voltak, mint pl. *Horváth Mihály, Hunfalvy Pál, Eötvös Loránd.*

A jóváhagyás menetét 1872 őszétől az OKT szakbizottságai sorozatos üléseiken maguk alakították ki. Így pl. a gimnáziumi szakosztály megállapodott abban, hogy *„minden beérkező mű két bírálónak adatik ki. Ha a bírálók véleménye egyező, a szakosztály az illető művet tárgyalás alá veszi; ha különbözők, a tárgyalás előtt egy harmadik bírálónak adja azt ki, s csak azután hoz érdemleges határozatot.”*¹⁶

15 A népiskolai olvasó-, tan- és vezérkönyvek kidolgozása tárgyában közoktatási m. kir. miniszter úr ő excellenciája által összehívott bizottság értekezleteinek jegyzőkönyve, 1868. augusztus 3-ától 11-ig. *Néptanítók Lapja*, 1868/42. p. 662.

16 Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőkönyvei. (továbbiakban: OKT.) Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 1872. szeptember 5.

Voltak könyvek, melyeket „csak szükségből” és azzal a feltétellel tartottak engedélyezhetőnek, ha „a bírálat kinyomatik és a szerző művének mennél előbb javított kiadására köteleztetik”.¹⁷ „Határozattá lett, hogy 1) minden bírálandó könyv az illető szakosztálynak (t.i. népiszkolai, gimnáziumi, műszaki) vagy szakosztályoknak megfelelő számú példányokban adassék ki; 2) ha a bírálók nem egyeznének meg, egy harmadik bíráló neveztesse ki; 3) a bírálók dolgozata fölött a szakosztály, ha több szakosztálybeli tagok bíráltak, a szakosztály közös ülése határoz; 4) az így megállapított bírálatokat a szakosztály vagy szakosztályok magukéva teszik; 5) a tanácsülés nem a bírálat, hanem csak a bírálatokról szóló jelentés alapján határoz az illető könyv sorsa fölött.”¹⁸

Az ügyrendre vonatkozó további megállapodások:

- 1) Minden szakosztály összeállít egy névsort a felkérendő bírálókról. Minden szakra minimum 2–3 főt. Elsősorban a tanács tagjait vegyék számba, de külső bírálók is számításba jöhetnek.
- 2) Az OKT elnöksége az így megjelölteknek küldi ki bírálatra a könyvet. Ezeket a bírálóknak december, március és június elejére kell véleményezniük.
- 3) Az egyes eszettek (t.i. szaktárgyak) könyveit ennek megfelelően három időpontban egyszerre kell tárgyalni a szakosztályokban, meghívva rá az OKT más szakértő tagjait is.
- 4) Az OKT kéri, hogy a minisztérium ne csak az engedélyezést tegye közzé, hanem a nem engedélyezést, illetve az eltiltást is, és „közigazgatási úton intézkedjék az iránt, hogy míg valamely tankönyv engedélyezve nincs, addig nyilvános tanintézetben használatba ne is vétesse”.¹⁹

A szakosztályok abban is egyetértettek, hogy „a bírálatok mindenesetre díjazandók, s a díj összegét legméltányosabban lehetne meghatározni tekintettel a bírált mű terjedelmére és a bírálat alaposságára”.²⁰

Vita folyt arról, hogy „mily alakban közlendő a tanács, illetőleg a minisztérium határozata a könyvek szerzőivel”. Végül a kialakult gyakorlat mellett maradtak. Eszerint: „a közoktatási kormány határozatát rövid indoklással nyilvánossá teszi, de a bírálatot a munka szerzőjének kiváratára névtelenül készséggel kiszolgáltatja”.²¹

A miniszter – Trefort – az így kialakult belső ügyrendet jóváhagyta, de az OKT 1875-ben kiadott szabályzatában mindebből csupán annyi szerepelt, hogy a közoktatási tanács teendői közé tartozik „a használatban levő vagy engedélyezésre és ajánlásra előterjesztett tankönyvek és taneszközök megbírálása”.²² S még ez is csak az ötödik helyen szerepelt a felsorolt feladatok között.

Időközben azonban kiderült, hogy a tankönyvjóváahagyás a liberalizálódó viszonyok között nagyon nehéz és állandó kritikának kitett tevékenység.

A kialakult jóváahagyási mechanizmus ellen elsőként a népiszkolai tanítók léptek fel. 1874-ben rendezett II. Egyetemes Gyűlésükön külön napirendi pontban tárgyaltak „a tantervek és taneszközök meghatározásának módjáról”. A kérdés előadója, Roth Vilmos az alábbi határozati javaslatot terjesztette elő.

¹⁷ OKT 1872. december 21.

¹⁸ Uo.

¹⁹ OKT 1873. január 12.

²⁰ OKT 1873. április 24.

²¹ OKT 1873. június 11.

²² A vallás és közoktatási m. kir. minisztertől 12144/1875. sz.o. kiadott szabályzat a magyar országos közoktatási tanács számára. 3.§. c/pont.

- „1. A tankönyvek és taneszközök meghatározására a legelső rendben a szakértelem illetékes, és ezt képviselik a tanítók.
2. A hazai iskolában használandó tankönyveket és taneszközöket egy kebelükből évenként választandó tankönyvbíráló bizottság ajánlata alapján határozzák meg a tanítótestületek.
3. A vármegyei testületek a már megjelent vagy csak megengedett tankönyvek közül kiválasztott és használhatónak talált tankönyvek és taneszközök sorát terjesszék fel a tanfelügyelőség útján a közoktatási minisztériumhoz helybenhagyás végett.
4. A felterjesztett tankönyveket és taneszközöket a közoktatási minisztérium főülbírálat céljából vagy az országos közoktatási tanácsnak adja ki, vagy saját kebelében bírálja meg. Az el nem fogadott tankönyvek és taneszközök egy kimerítő indoklás kíséretében az illető tanítói testületnek volnának visszaküldendőik.
5. A minisztérium által helybenhagyott tankönyvek és taneszközök közül a több tanítóval bíró népiskola tanítója belátása szerint választhatja az illető iskolában használandókat.
6. Az így véglegesen megállapított tankönyvekről és taneszközökről az iskolai tanítói testület, illetőleg az egy osztályú iskola tanítója tudomásvétel végett tegyen jelentést a helyi iskolaszékeknek.
7. A közoktatási minisztérium megengedheti oly tankönyvek és taneszközök használatát is, melyeket hitfelekezetek, társaságok, iskolai közösségek vagy egyesek ajánlottak. De sem a felekezet, sem a társaságok, sem pedig a magányosok által fenntartott iskolákban nem szabad más tankönyveket és taneszközöket használni, csak melyek a közoktatási minisztérium használhatási engedélyét bírják.
8. Nem tartván célszerűnek a külön felekezeti tanítóegyletek alakulását, a felekezeti iskolák tanítói, hogy a községekkel együtt gyakorolhassák a kijelölési jogot, legyenek a törvénykövetelte vármegyei tanítóttestületnek tagjaivá.”

A küldöttek a tankönyvjóváhagyásra vonatkozó javaslatokat nagy tetszéssel fogadták el. Vita csak a 8. pontról volt, amit a következőképpen fogalmaztak át:

8. pont. *„A felekezeti iskolák tanítói a használandó tankönyvek tekintetében akkor is egyenjogúak lehetnek a községtanítókkal, ha akármiféle tanítóegylet tagjai is”.*

Egyetértettek Bárány Ignác következő indítványával : *„Küldessék ki egy bizottság, mely a jövő egyetemes tanítói gyűlésre javaslatot tegyen az iránt, hogy mely irányelvek legyenek jövőre a tankönyvek, taneszközök és taneszközök megválasztásánál szem előtt tartandók.”*²³

Az OKT-t és a minisztériumot tehát a tanítók közvetlenül nem támadták, csupán illő helyet követeltek maguknak a tankönyvjóváhagyási és -választási procedúrában. Jellemző, hogy nemcsak egyéni, hanem testületi helyet is! A VKM által megbízott testület (az OKT) mellett saját testületüket is legitimálni kívánták. (A vita éppen arról folyt, hogy egy vagy több tanítói egylet, azaz testület legitimálódjék-e.) Ugyanakkor a jóváhagyás érdemi folyamatából egyrészt ki akarták hagyni az iskolaszékeket, másrészt maguk is limitálni kívánták a tankönyvpiacot (a „kontárokat” kiszorítani). Mindez a néptanítók szakmaiassulásának jele volt. A tanítói szakma saját testületi jóváhagyási hatáskörre kívánt szert tenni, a kizárólagos minisztériumi testület (az OKT) szakmai kompetenciáját megkérdőjelezve és kizárva a folyamatból a nem szakmai szereplőket.

Az OKT tevékenységét más bírálatok is érték. Kifogásolták, hogy ameddig mások munkáját szigorúan ítélik meg, saját könyveiket önmaguk, a tanács, sőt csupán a szakosztály kebelén belül könnyedén jóváhagyják. Az ülések jegyzőkönyveinek tanúsága szerint erre valóban nem egy precedens volt. (Csak egyetlen példa: az OKT 1872. december 20-i gimnáziumi szakbizottsági ülésén egy latin mondattant csak feltételesen fogadnak el, mivel

23 A Magyarországi Néptanítók 1874. augusztus 9–12-iki II. Egyetemes Gyűlésének Értesítője. 3. szám, pp. 71–80.

M. N., a szakbizottság tagja erősen bírálja. Ezután az elnök javaslatára vita nélkül fogadják el M. N. görög olvasókönyvét. (Mellesleg ez a jelenség az ilyen fajta jóváhagyó testület tevékenységének örök paradoxonja. Az a jó, ha a testület kiváló szakemberekből áll. A kiváló szakembernek nem tiltható meg, hogy tankönyvet írjon. Az meg általában természetes, hogy a kiváló szakember tankönyve is kiváló. A pedagógus közvélemény azonban ezt a logikát korábban sem volt és ma sem hajlandó elfogadni.)

Azt is szóvá tették, hogy az ügymenet hosszú hónapokra elhúzódik, és eredményéről későn értesülnek az iskolák. E bírálatok részleges kivédésére 1880-ban miniszteri rendelet született. Eszerint a jóváhagyási folyamat maximum három hónapot vehet igénybe. Ha a munkában „torlódás” keletkezik, azt az OKT jelenteni köteles a miniszternek. A VKM évente kétszer (júniusban és decemberben) publikálja az elfogadott tankönyvek listáját.²⁴

Annak ellenére, hogy a jóváhagyás menete rendeződött, és ezután az engedélyezett tankönyvlisták időben megjelentek a VKM közlönyében, a kritikák száma nem csökkent. Ellenkezőleg: egyre élesebbé váltak. Az egyik legfőbb kifogás az volt, hogy az OKT sok gyenge színvonalú, „selejtés” tankönyvet hagy jóvá, és vannak területek, ahol nincs is igazán jó, használható munka. Megoldás gyanánt 1888-ban a tanács javasolta, hogy a szabad verseny fenntartásával a minisztérium maga is adasson ki középiskolai tankönyveket – úgy, ahogyan azt a népiskolai tankönyvekkel addig is tette. A javaslat elfogadása visszalépést jelentett volna a korábbi tankönyvmonopólium felé. Ezért a tankönyvi szabad verseny hívei élesen kikeltek ellene. Az *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* szerkesztőségi glosszában fordul szembe az állami tankönyvkiadás tervével. Állítása szerint a tankönyvügy az utolsó években „csupán csak a verseny folytán” rengeteget haladt előre. S a fejlődés megállna, ha „az egyedül üdvözítő verseny véget érne”. A cikkíró szerint ugyanis: „A jó tankönyv szerencsés szüleménye a tudományos készültségnek, mely kiváló tanítói tapasztalattal párosul és csak a szabad verseny éltető légkörében tenyészhetik.”²⁵

A szabad verseny megvédésének és kiterjesztésének törekvése a magyarországi néptanítók 1890-ben megrendezett IV. Egyetemes Gyűlésének ülésén is jelentős szerepet kapott. A II. Egyetemes Gyűlés határozata ellenére csak ekkor tértek vissza a tankönyvügyre. Külön napirendként szerepelt „A népiskolai tankönyvek és ezek bírálatának kérdése”. Hosszú és heves vita után az Egyetemes Gyűlés a következő előterjesztést fogadta el.

- „1. Hogy a tankönyvek minél jobbak és célszerűbbek legyenek, szükséges ezeknek szigorú és szakszerű bírálata.
2. Azért a magas tanügyi kormány által életbe léptetett bírálati és engedélyezési rendszer tovább is fenntartandó.
3. Hogy azonban a bírálat igazságos és produktív legyen, bírálják meg a népiskolai tankönyveket az erre kiválóan hivatott szakférfiak, képezdei tanárok, s oly elemi iskolai tanítók, kik az oktatás és tankönyvirodalom terén maguknak érdemeket szereztek.
4. Ez okból neveztesse ki ilyenek kütagokul a közoktatási tanácsba.
5. Hogy azonban a tankönyv szerzője is véleményt mondhasson, adassék ki a bírálat és engedélyezés céljából benyújtott könyv egy szaktudósnak, ki azt a tudomány szempontjából; és egy pedagógusnak, ki azt a módszer szempontjából ítélje meg; e bírálatok pedig, ha azok a benyújtott könyvet elvetik,

²⁴ Közli Mészáros István: Tankönyvválasztás a régi iskolában. *Köznevelés*, 1988/25.

²⁵ A Tankönyvmonopólium. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny* (ezután: OKITEK), 1988–89/2, pp. 128–129.

adassanak ki a szerzőnek, hogy ő észrevételeit megtehesse, mielőtt a közoktatási tanács véglegesen határozna.”²⁶

Miután a II. Egyetemes Gyűlés követeléseit másfél évtized alatt sem sikerült érvényesíteni, azokat – a küldöttek egy részének kívánsága ellenére – nem ismételték meg. A jóváhagyási folyamatban önálló testületi részvétel helyett beérték az egyéni részvétel kérésével. A 4–5. pontok így is szavatolták a tanítók képviselését a jóváhagyásban.

Ahogy a határozatból látszik, a többség most sem akarta megszüntetni a jóváhagyási rendszert, csak bele akart szólni a menetébe. Pedig a vitában rendkívül erős ellenjavaslatok is elhangzottak. A legradikálisabból idézek. *„Fordítsuk magyarra azt, ami e pontban (t. i. az I. pontban) foglaltatik, hogy szigorú bírálat kívántatik. Ez annyit tesz magyarul, hogy ti néptanítók még a kiskorúságnak azon a fokán álltok, hogy a magatok emberségéből és erejéből nem tudjátok megítélni azt, melyik könyv jó és célravezető, vagy rossz és hasznavehetetlen? (Felkiáltások: Nem áll.) Habár mindjárt egyedül maradok is nézetemmel, e helyen kötelességemnek tartom kifejezésre juttatni azt az elvet, hogy a tankönyvirodalom haladásának egyedüli feltétele és biztosítéka csakis a szabad versenyben és szabad kritikában rejlik. Hasson tehát az állam oda, hogy a tanítóképzés oly módon történjék, hogy minden tanító hivatásának magaslatán álljon. Ha ez megvan, akkor semmiféle utólagos cenzúrára szükség nincsen. (Ekkert Antal – Budapest.)”*²⁷

A jóváhagyás teljes eltörlését azonban a tanítók nem támogatták. A javaslatok egy részét viszont a minisztérium akceptálta. Az OKT új szabályzata szerint: a tankönyvek „*tárgyilagos és lehető gyors megbírálása végett a tanács az ország különböző jellegű és fokú iskoláinak gyakorlati tantervéből vett bizonyos számú külső bírálókkal egészíti ki magát. Ez utóbbiakat a tanács ajánlatára meghatározott időtartamra a miniszter nevezi ki.*”²⁸ Más lényeges finomítások is találhatók az OKT új ügyrendjében. Így pl. az, hogy a két bírálót az elnökségi ülés választja, és az egyiknek az adott iskolatípus szakértőjének kell lennie. Itt szerepel először az is, hogy a bírálatot a bíráló nevének feltüntetésével kell elküldeni a szerzőnek, a bíráló nevét azonban a sajtóban nem lehet közölni.²⁹

Az új szabályzat ellenére a 90-es évek első felében egyre többen sürgették a tankönyvjóváhagyási rendszer teljes reformját. Ahogy az egyik legsikeresebb történelemtankönyv szerző írta: *„Nem egyesekben van a hiba, a rendszer az, ami rossz; ezt bizonyítja nemcsak az okoskodás, hanem mindenekfölött az élet jelenségeinek összessége.*” A Közoktatási Tanács lehet kitűnő tanácsadó, de mint tankönyvbíró nem bír azokkal a tulajdonságokkal, amikkel bírnia kellene, hogy egyöntetűleg és érdemileg mindent elbírálhasson. Ezért tiszte csak annyi lehet, hogy meghatározza: *„nincsenek e a könyvben állam- és erkölcsellenes tanok, helyes-e a terjedelme, jó-e a kiállítás és megfelelő-e az ár.*” Ha e tekintetben *„súlyos kifogás alá esik, ám ne engedélyezzék, de ekkor is föltétlenül megkívánható a nem engedélyezés okának nyilvánosságra való hozatala, hogy a nyilvánosság biztosítsa egyfelől az eljárás alaposságát, másfelől pedig lehetővé tegye a mégis előforduló tévedés korrekcióját.*” Ha viszont a könyv *„állam és erkölcs ellen nem vét, ha terjedelme, kiállítása, ára megfelelő: úgy bocsátassék útjára és érvényesüljön az életben úgy, ahogy megérdemli.*” Összegezve Varga Ottó hitvallása így szólt: *„én a szabadságban és a nyilvánosságban látom azokat az alapokat, melyeken tankönyveink és a*

26 A Magyarországi Népitanítók Negyedik Egyetemes Gyűlésének Naplója. Idézett mű, p. 339.

27 Uo., p. 151.

28 Az OKT Szabályzata. (Az 53. 420/1890.sz. a. m. kir. miniszteri rendelet 4.§ d/pont.

29 Uo., 41–45. §

velők való eljárás egész rendszere nyugodhatik”.³⁰ Hasonló szellemben írtak a jóváhagyás reformját sürgető más szerzők is.³¹

Nyilvánvalóvá vált, hogy a jóváhagyási rendszert teljesen át kell alakítani. Fontos kérdés, hogy ha ennyi baj volt vele, miért ragaszkodott a kormányzat mégis a jóváhagyás intézményéhez? S miért akarták azt (ha megváltozott formában is) a bírálók szintén fenntartani? Két fontos ok valószínű. Az egyik: az „államellenes” (főként nemzetiségi) tankönyvek megjelenésétől való félelem. A másik: az – úgy tűnik – valóban elharapódzott tisztességtelen verseny megfékezésének szándéka. Ami az első ok súlyát illeti, elég az 1879-es Büntető Törvénykönyv 38. paragrafusát idézni: *„Aki az államkormány által eltiltott tankönyvet vagy taneszközt tancélra használ vagy használtat: az elközbáson felül két hónapig terjedő elzárással és háromszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”*³² Ezt a rendelkezést köztudottan a nemzetiségi iskolák „nemzeti szellemű” tankönyvei ellen hozták. A második okra vonatkozó hírekkel tele voltak a korabeli lapok. (Pl. arról szóló híradásokkal, hogyan próbálták a kiadók az igazgatókat korrumpálni.)

A jóváhagyást tehát a tanügyi kormányzat és a pedagógusok többsége is fenn kívánta tartani, de a korábbtól eltérő alapokon. Az OKT jóváhagyási tevékenységének filozófiája a (név nélküli) „testületi felelősség” volt. A VKM most e helyett az „egyéni felelősség” elvére próbálta a jóváhagyási folyamatot helyezni.

Ennyi támadás, és a közben végzett sziszifuszi munka után, bármennyire furcsának tűnik, de az OKT az új terveknek ellenállt. Ragaszkodott privilégiumaihoz és a megszokott munkamenethez. Pedig ekkor már belülről is szembetűnhetett a feladat képtelensége. Az elnökség 1894. január 12-i ülésén pl. 26 tankönyvet osztottak ki bírálatra, és 8 bírálatot hallgattak meg, valamennyi előterjesztett munkát jóváhagyva; a február 13-i ülésen 37 könyvet – és folytathatnánk a sort. Ráadásul ugyanebben az időben végezte az OKT az összes korábban engedélyezett történelem- és földrajztankönyv revízióját.³³ Ilyen körülmények között komoly vitáról, és ennek megfelelően „testületi felelősségről” szó sem lehetett. Valójában már ekkor is az egyéni bírálatok határozták meg a jóváhagyást. Ennek ellenére, amikor a VKM felvetette a tankönyvbírálatok reformjának kérdését, az OKT elnöksége, bár mind a bizottságokban, mind az elnökségben megoszlottak a nézetek, *„szóróbbbséggel a bírálatok fenntartása mellett foglal el állást”*.³⁴ A VKM nem hagyta annyiban a dolgot, és rendelettervezetét tovább vitattatta az OKT középiskolai és népiskolai szakosztályával. A legfontosabb vitakérdések a következők voltak. 1) Fenntartandó-e a tankönyvek rendszeres bírálata és engedélyezése? 2) Maradjon-e meg a tankönyvek bírálata az OKT hatáskörében? 3) Miképpen végeztessék a tankönyvek bírálata?

Az első kérdésre a népiskolai szakosztály néhány szavazat híján egyhangúlag, a középiskolai szakosztály 7 szavazattal 6 ellenében igent mondott. A második kérdésben teljes volt az összhang: *„mindkét szakosztály oly értelemben határozott, hogy a tankönyvek bírálata az ügy érdekében ezentúl is a közoktatási tanács hatáskörében maradjon meg”*. A harmadik kérdésre válaszolva a következő részletreformok bevezetését vetették fel. 1/a) A tankönyvek bírálatát

30 Varga Ottó: A tankönyvekről. Klny. az *Élet* 1892. évi 7. és 9. számából. Budapest, Pallas Részvénytársaság Nyomdája, 1892. p. 11.

31 Az OKITEK 1895–96. évfolyamában a tankönyvjóváhagyásról szóló vitában a következők vettek részt: dr. Heinrich Gusztáv, Rombauer Emil, Balogh Péter, dr. Pruzsinszky János, Bartos Fülöp, Kőrösi Henrik, dr. Bozók Endre, Rajner Ferenc.

32 1879. évi XL t.c. Büntető törvénykönyv a kihágásokról. I. fejezet: Az állam elleni kihágások 38.§.

33 OKT 1984. január 12., 23; április 18; május 2.

34 OKT 1894. február 9.

szakbizottságok végzik, vagy 1/b) a tankönyvek bírálata a szakosztályok közvetlen hatáskörében marad, de állandó szakelődök közreműködésével. 2) A szerző ellenvéleménye elvető bírálat esetén meghallgatandó. 3) A szerzővel a miniszter döntése után nem a bírálatok, hanem a róluk (s esetleg a szerzői ellenbírálatról) készült bizottsági, illetve előadói jelentés közzendő. 4. E jelentések nyilvánosságra hozatala igen kívánatos.³⁵ A szakosztályi vitákat követő újabb elnökségi ülés megerősítette a szakosztályi határozatokat, s a harmadik kérdésre az 1/b variációt fogadta el. A kisebbségi ellenvélemények azonban igen súlyosak voltak. *Heinrich Gusztáv* az OKT ügyvivő alelnöke „*hosszabb beszédben hangsúlyozta annak szükségességét, hogy a rendszeres bírálat a tanácstól elvétesse, mert egyrészt túlságosan elfoglalja a tanácsot, s elvonja tagjainak munkásságát sokkal fontosabb szervezeti ügyektől, másrészt eltévesztettnek tartja azt az álláspontot, hogy a könyvek approbatioja fölött testület döntsön. Ezért a tankönyvek bírálatát a minisztérium által közvetlenül ohajtáná eszközöltetni, s azok a szakférfiak, kiket a minisztérium e tiszttel megbízna, felelősek volnának az illető könyv engedélyezése vagy reroatioja tekintetében*”.

Fináczy Ernő a középiskolai jóváhagyási rendszer megszüntetése mellett érvelt, mondván: „*középiskoláink jelenlegi fejlettsége, tanterveink és utasításaink 15 évi érvénye, valamint a tankönyvirodalom terén elért színvonal, végül az időről időre megtartandó revíziók a rendszeres bírálatot (i. e. a jóváhagyási procedúrát) ma már feleslegessé teszik*”.³⁶ A kisebbségi véleményeknek azonban az OKT elnöksége nem adott helyt.

Az OKT ellenállása az átalakítási tervekkel szemben végül is hatástalannak bizonyult. A vallás- és közoktatási miniszter 1894. december 14-én kelt 61341/1894. sz. rendeletével beszüntette a közoktatási tanácsnak az adott szervezet szerinti működését.³⁷ Ez nem „felosztatás”, csak az első „át szervezési kísérlet” volt. Az 1895 január végén összeült új elnökség azonban nem tanult a figyelmeztetésből. Ott folytatta tevékenységét, ahol abbahagyta. Ismét elsősorban tankönyvjóváhagyással és tankönyvrevízióval foglalkozott.³⁸ Így azután 1896 januárjában a miniszter 2828/1896. sz. rendeletével a tanácsot ismét megszüntette, s az OKT számára új Szervezeti Szabályzatot bocsátott ki.³⁹ Az 1896 februárjában összeült ideiglenes elnökség már a hozzá bírálatra benyújtott tankönyveket a minisztériumba küldi, mert az OKT erre a célra „*sem bírálókkal, sem költségfedezettel nem rendelkezik*”.⁴⁰ Az ideiglenes elnökség a folyó ügyeket még lezárta, s október végén megalakult az új OKT, melynek feladatkörébe a tankönyvbírálat már nem tartozott.⁴¹

Ezzel lezárult a tankönyvjóváhagyásnak egyik hosszú és tanulságos periódusa. Ha korábban a jóváhagyás intézménye körüli küzdelmek frontvonala főleg az állami monopólium megteremtésében érdekelt és az azzal szembehelyezkedő csoportok között húzóódott (mikorben a kor követelményeinek megfelelően kezdett kialakulni a tankönyvpiac), most a viták középpontjába a pedagógusok kerültek. Ők vívták „függetlenségi” vagy legalábbis presztízsharcukat a jóváhagyási viták színpala mögött. A kultuskormányzat figyelt meg-

35 Jelentés a tankönyvbírálat ügyében tartott tárgyalásokról. A m. kir. orsz. Közoktatási Tanács Elnökségétől.

Budapest, Nagy Sándor könyvnyomdájából, 1894.

36 OKT 1894. április 16.

37 OKT 1894. december 14.

38 Pl: OKT 1895. január 25., február 15., március 22., április 19., november 5., december 17.

39 OKT 1896. január 8.

40 OKT 1896. február 4.

41 Az Országos Közoktatási Tanács Szabályzata (2828/1895. sz. a. m. kir. miniszteri rendelet). Az Országos Közoktatási Tanács ügyrendje. Az Országos Közoktatási Tanács nyomtatványai 1896. I. szám. Ezekben a dokumentumokban már nem szerepel a tankönyvbírálat feladata.

nyilvánulásaira és egy ponton túl teljesítette követeléseiket. Eközben kialakult, szélesre tárult, virágzott a tankönyvpiac. A rohamosan növekvő tankönyvmennyiség minőségéért testületi felelősséget vállalni már tényleg nem lehetett. A jóváhagyás teljes mellőzését viszont politikai okok miatt nem vállalta a kormányzat. (Ezt különben – a szakmai pozícióikat féltő – pedagógusok többsége sem támogatta). Maradt: a bírálat egyéni felelősséggé tétele. Ami lényegében nem más, mint az azóta is dívó szakmai lektori rendszer.

Egyéni felelősség – szabad piac

„A tan- és segédkönyvek bírálata, engedélyezése és használatba vétele tárgyában kiadott szabályzat”, mely 1896 júniusában jelent meg, a bírálók „egyéni felelősségének” deklarálásával tovább egyszerűsítette az engedélyezési folyamatot és ezzel a korábbinál is szélesebb kapukat tárt a szabad tankönyvpiac előtt. Ugyanakkor éppen az egyéni felelősség hangsúlyozása miatt a Szabályzat az évek alatt felgyűlt releváns javaslatok alapján pontosan rögzítette a jóváhagyási folyamat egyes lépéseit. Mivel napjainkban újra a szabad tankönyvpiac felé teszünk lépéseket (és a jóváhagyási procedúra megmaradt), az elmúlt egy-két évben, mint leghasználhatóbb „örökséghez”, nem egy ponton az 1896-os Szabályzathoz nyúltunk vissza. Így vált ez a rendelkezés a tankönyvjóváhagyás hazai történetének egyik legfontosabb dokumentumává. Egyrészt magában foglalta az addig kimunkálódott, jól használható technikákat; másrészt az iskolai érdekeket is védve lehetővé tette a szabad versenyt. Ezért itt is érdemes legfontosabb paragrafusait részletesen idézni.

- „4. §. Tankönyvnek vagy segédkönyvnek iskolai használatra való engedélyezését a szerző és jogutódja a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez felterjesztett folyamodványban kéri, melyhez a könyv öt példánya, a bírálati díj lefizetését igazoló adóhivatali nyugtatvány és (új könyvnél) a szerző szakjelentése csatolandó. E jelentésben a szerző kifejti: a) hogy miféle iskolák számára írta könyvét, b) véleménye szerint melyek a könyv előnyei a már engedélyezett, azonos rendeltetésű könyvekkel szemben? – Csak oly könyv terjeszthető fel, mely legalább egy osztálynak egy-egy tantárgyból teljes anyagát foglalja magában...
6. §. A miniszter a benyújtott könyvet a szerző jelentésével együtt egy szakférfiúnak küldi meg, aki vizsgálata tárgyává teszi, hogy a könyv a) nem tartalmaz-e állam- vagy alkotmányellenes, illetőleg a vallás-erkölcsi nevelés szellemébe ütköző tanokat, részleteket vagy kifejezéseket; b) megfelel-e az iskola tantervének; c) megfelel-e tudomány, módszer, előadás és terjedelem tekintetében az iskola követelményeinek; d) nyelvi tekintetben nem esik-e kifogás alá; e) mutat-e és mennyiben haladást az azonos rendeltetésű, már engedélyezett tankönyvekkel szemben; f) megfelel-e kiállítás és ár szempontjából a követelményeknek. A bíráló e vizsgálat alapján a megjelölt pontokra kiterjedő beható jelentést és határozott javaslatot tesz, hogy a könyv engedélyezhető-e vagy sem?
7. §. Ha a miniszter a bírálatot elfogadja, kedvező javaslat esetén engedélyezi a könyvet; kedvezőtlen javaslat esetén azonban a bírálatot netáni ellenészrevételek megtétele végett megküldi a szerzőnek, ennek észrevételeit közli a bírálóval, s ez utóbbinak újabb nyilatkozata után dönt, esetleg döntés előtt még egy második szakférfiú véleményét is meghallgatja. Ha a miniszter a bírálatot további intézkedés alapjául el nem fogadja, a könyvre nézve a fenti módok mellett új bíráló eljárást indít meg, s ennek befejezésével intézkedik.
8. §. A miniszter a tankönyvre vagy segédkönyvre vonatkozó határozatát minden esetben közzéteszi a *Hivatalos Közlöny*-ben, utalva a bírálónak neve aláírásával ellátott bírálatára, illetőleg a bírálatokra és ellenészrevételekre, melyek vagy a *Hivatalos Közlöny*-ben, vagy valamely tudományos folyóiratban tételnek közzé...
13. §. A vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése és vezetése alatt álló elemi népiskolákban, úgyszintén kereskedő- és iparos tanonc- iskolákban a tanítókkal vagy tanító-testületekkel egyetértőleg az iskolaszékek és gondnokságok (Budapesten a székesfőváros tanácsa), valamennyi

többi tanintézetben a tanító- és tanári-testületek állapítják meg a jövő tanévben használandó tankönyvek és segédkönyvek jegyzékét, az engedélyezett könyvek sorából azokat választva, amelyeket viszonyaik szerint leginkább megfelelők tartanak. E jegyzékeket az illető testületek minden év április 1-ig a kir. tanfelügyelőkhez, illetőleg főigazgatókhoz (felső kereskedelmi iskoláknál és felsőbb leányiskoláknál az illető miniszteri biztosokhoz) juttatják el, akiknek jóváhagyása előtt a tankönyv változtatásra irányuló (iskolaszéki, gondnoksági, tanító- vagy tanár-testületi) határozatok nem fogadtathatók. A tanfelügyelők és főigazgatók (miniszteri biztosok) ezen ügyben május végéig intézkedni tartoznak.

14. §. A könyvváltoztatás csak akkor engedhető meg, ha a felterjesztő-testület kellően igazolja, hogy a választott könyv jobban megfelel rendeltetésének, mint az eddig használt; ennél fogva minden egyes könyvváltoztatást (annak megjelölésével, hogy a régi tankönyv mennyi ideig volt használatban) külön meg kell okolni abból a szempontból, hogy miben áll az új könyv előnye a régi fölött. Oly könyv, mely több évi tanulmányának szolgálatául, első ízben csak a kezdő évfolyamokban változtatható meg, s csak a következő években vihető fel folytatólag a magasabb évfolyamokba úgy, hogy a tanulók mindig a megkezdett könyvvel fejezzék be a megfelelő tanulmányt.”⁴²

Azzal, hogy a miniszter a jóváhagyást közvetlen hatáskörébe vonta, a tankönyvkiadás zökkenőmentesebbé vált. Az elutasító szakvélemény és a reá adott szerzői válasz nyilvánosságra hozatala (az inkorrekt szakmai konkurencia korlátozásával) szintén a kiadás megkönnyítését szolgálta. Tényleges elutasítás csak nagyon ritkán fordult elő. Volt, hogy a miniszter két negatív vélemény esetén is megadta a kért engedélyt. (Amikor pl. a neves geológus, *Lóczy Lajos* nem javasolta elfogadásra a népszerű tanár-tankönyvíró, *Varga Ottó* földrajztankönyvét, és véleményét *Kiss Lajos* szegedi állami főreáliskolai tanár is osztotta, az ügy továbbgörgött, és végül a kézirat átalakítása és *Kiss Lajos* újabb, most már pozitív véleménye után végül is jóváhagyó határozat született.)⁴³ A kimondatlan alapelv tehát a könyvek szabad versenyeinek támogatása volt. 1913-ban pl. a benyújtott 183 középiskolai tankönyvből csak hatot nem hagytak jóvá.⁴⁴

Mint az 1. ábrán látható, az új tankönyvek kiadása a századforduló körül új lendületet vett. A tankönyvjegyzékek is ezt bizonyítják. Az 1900-ban közre adott 60. jegyzékben pl. 157, az 1910. évi 71. jegyzékben 208 középiskolai tankönyv szerepelt. (Ezek között nemcsak új, hanem újra kiadott és engedélyezett tankönyvek is voltak.)⁴⁵ A magyar nyelv és irodalom tárgyköréből pl. 1900-ban 30, 1910-ben 46 könyvből lehetett választani; az éppen ebben az évben kiadásra nem kerülő (pl. raktáron lévő) kötetekről nem szólva. Ezt a korszakot köztudottan az jellemezte, hogy minden számottevő középiskolai tanárnak megvolt a saját tankönyve, amelyből legalább maga, de általában az iskola többi tanára is tanított. Persze a tankönyvváltást nemcsak ez indokolta. Ha egy tantárgyból újabb, jobban használható tankönyv jelent meg, az áprilisi „tankönyvmegállapító” értekezlet ennek bevezetésére kérhetett jóváhagyást az illetékes oktatásiügyi hatóságoktól. Jellemző példa, hogy a

42 A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1896. évi június hó 8-án 1940. eln. sz. kelt rendeletével a tan- és segédkönyvek bírálata, engedélyezése és használatba vétele tárgyában kiadott szabályzat.

43 *Hivatalos Közlöny* 1900/I. pp. 6–11.

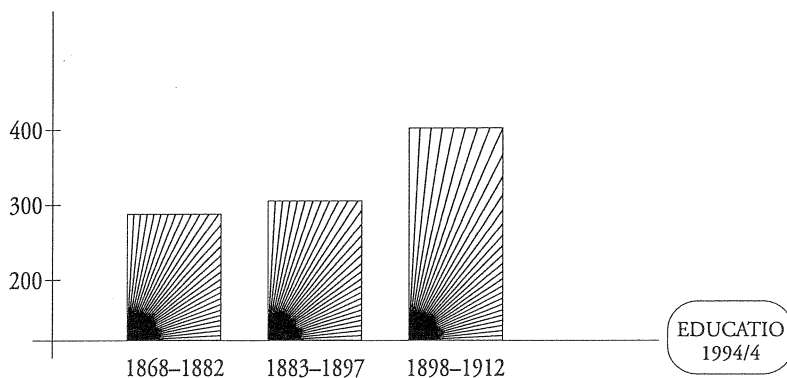
44 *Bozóky (1915)* idézett mű, p. 545.

45 Harvanadik jegyzék a középiskolák számára engedélyezett tankönyvekről. Közzététetik a m. kir. vallás- és közoktatásiügyi miniszternek 1900. évi 3628. eln. sz. rendelete alapján. Hervenegyedik jegyzék a középiskolák, felsőkereskedelmi iskolák, női kereskedelmi tanfolyamok, kereskedő-tanonciskolák, tanító- és tanítónő-képző intézetek, polgári fiú- és leányiskolák, felsőbb leányiskolák és elemi népiskolák számára engedélyezett tankönyvekről, illetőleg segéd- és vezérkönyvekről. Közzététetik a m. kir. vallás és közoktatásiügyi miniszternek 1910. évi 23502–1910. sz. alatt kelt rendelete folytán.

90-es évek végén több gimnázium – köztük katolikus intézmények is – kezdeményezték *Vaszary Kolos* „Világtörténelem” című tankönyvének felváltását Varga Ottó könyvével, pedig ebben az időben Vaszary Kolos Magyarország hercegprímása volt.⁴⁶ A „szabad verseny” ez esetben nyilvánvalóan nem egyéni érdekeket szolgált, „csupán” a tanítást és tanulást könnyítette meg.

I. ÁBRA

*Az 1868 és 1912 között megjelent új gimnáziumi tankönyvek száma*⁴⁷

A tankönyvek szabad versenyének azonban nem mindenki volt a híve. Újabb javaslatok merültek fel, melyek a tankönyvbírálat „egyéni rendszerét” meg akarták szüntetni. *Fest Aladár* pl. a „tankönyvgyártás üzleti hajszájával” szemben azt tartotta volna kívánatosnak, hogy a tankönyvekre „jutalom pályázat hirdetessék; a pályamunkák névtelenül, jelígyesen, kéziratban küldessenek be; a munkákat hivatott bíráló bizottság bírálja el; az ítélje meg a jutalmat, emelje ki a dicsérendőket, javasolja engedélyezésre a megfelelőket, utasítsa vissza a használhatatlanokat.”⁴⁸ *Szöts Gyula* – *Fest* álláspontját bírálva – kifejtette, hogy inkább „állandó bíráló tanácsot kellene szervezni”, melynek elnökségét a miniszter nevezné ki, tagjait pedig – a középiskolák esetében – az Országos Középiskolai Tanáregyesület keretei között a tanárok választanák. A bíráló tanács szakosztályokra oszlanék. Az elbírálandó művet a szakosztály minden tagja tanulmányozná. Egyikük lenne az előadó, aki előterjesztést tenne a szakosztálynak, mely a vita alapján határozná. Nagyobb időközökben a bírálati elvek megvitatására a teljes tanács is összejönne. Ugyanígy lehetne megszervezni a többi iskolatípusban folyó bírálatot is.⁴⁹

⁴⁶ Fővárosi Levéltár. A budapesti I. ker. Kir. Kath. Gymnasium jegyzőkönyvei 1896. április 26. és V. ker. Állami Főgymnasium. Igazgatói jelentés az 1889/90. tanévről.

⁴⁷ *Gimnáziumi tankönyvek 1868–1994*. A kötetet szerkesztette: Pozsár Istvánné. Összeállította: Tóthpál Józsefné. Budapest, OPKM, Budapest, 1987.

⁴⁸ *Fest Aladár*: A magyar reform-középiskola. *Magyar Paedagogia*, 1913. p. 622.

⁴⁹ *Szöts Gyula*: A tankönyvbírálat szervezése. *Magyar Paedagogia*, 1914. p. 251.

A neves tankönyvíró, *Bozóky Endre* „A tankönyvengedélyezésről” című tanulmányában lényegében ugyanezt a gondolatot folytatta. Megítélése szerint: „*az engedélyeztetésnek aránylag könnyűszerrel való megszervezhető a tankönyveknek iparszerű gyártására vezetett. A könyvkiadók arra törekcsenek, hogy minden jól fogyasztó iskolájának minden tantárgyára 3–4 engedélyezett tankönyvük legyen, hogy a tanároknak kellő választék álljon rendelkezésükre. Minthogy a kicsiben üzőtt üzlet nem fizet kellően, nagy cégek, mondhatnám trösztök keletkeztek, melyek egymással versenyezve az egész hazai tankönyvügyet a kezükbe kerítették ... A tankönyvek ügye az iskolán kívül álló érdekek ütközőpontjává vált, s minden érdeket inkább szolgál, mint az egyedi jogosat, az iskola érdekét.*” Ezért: „*a kizárólag egyéni bírálat alapján helyezkedő adminisztratív eljárás és a korlátlan nyilvánosság mellőzendő. A döntést ... célszerűen szervezett testületre, s ennek keretén belül előadókra kell bízni.*”⁵⁰

A szabad verseny mellékhatásait nehezen viselő tekintélyes pedagógiai szakemberek egy része az 1910-es években tehát „rendteremtési” programokkal állt elő. A liberalizmus uralma a konzervativizmust erősítette. A háború végi forradalmak okozta „zűrzavar” a rendteremtési vágyat tovább növelte. Ezért, amikor 1925-ben a kultuskormányzat létrehozta a tankönyvkiadás elkülönült szervezetét, voltak, akik úgy érezték: régi vágyuk válik valóra.

Speciális jóváhagyó szervezet – a piac szűkítése és megszűnése

Az Országos Közoktatási Tanács 1925. február 3-i ülésén – a tanács titkáráként – *Bozóky Endre*, a fent idézett cikk szerzője számolt be a VKM új tankönyvengedélyezési szabályzat-tervezetéről. A jegyzőkönyv szerint a következőket mondta. „*A tan- és segédkönyvek bírálatát 1896-ig az Országos Közoktatási Tanács végezte bizottsági eljárás mellett. Volt eset, hogy egy évben 400 munkát bíráltak meg, ami túltengést jelentett. A Tanács nem is ért rá szervezeti munkálatokkal foglalkozni. Általános volt az óhaj, hogy az ügy az egyéni felelősség és a bírálat nyilvánossága alapján szerveztessék. Így jött létre a ma is érvényben levő szabályzat, mely azonban az egyéni felelősség megbízhatatlansága mellett nem sokat lendített az ügyön. A minisztériumban is az adminisztráció hol egy tisztviselő kezébe tétetett le, hol felosztott az egyes ügyosztályok között. Nyugvópontra jutni nem tudtunk, elvi alapon álló, következetes munkáról szó se lehetett, a selejtes munkák elszaporodtak, s a jókat kiszorították. Ezért a miniszter elhatározta, hogy az ügyet egy könyvbizottság felállításával újra rendezi, tervezetet készítetett a bizottságnak szervezetéről, s azt hozzászólás végett ide megküldötte. Minthogy a bizottság ügyrendjét, mely a bírálati eljárást fogja szabályozni, maga készíti el, azért a tervezettel szemben elvi kifogások alig fognak mutatkozni, hiszen ez csak azt jelenti, hogy a bizottsági felelősség biztosabb alapjára térünk vissza.*”⁵¹

Ekkor már fel sem merül, hogy az OKT, mint testület végezze a tankönyvbírálatást. Bár egy évvel később felvetik, hogy a tanítói kézikönyvek (vezérkönyvek) ellenőrzését szívesen vállalnák. Ilyen irányú javaslatot terjesztettek fel a miniszterhez.⁵²

Klebelsbergnek azonban összefogottabb, profi szervezetre volt szüksége az engedélyezési mechanizmushoz. Ennek megvalósulását célozta 1925 márciusában kiadott 434. sz. rendelete „A Tankönyvügyi Bizottság Szervezeti Szabályzata tárgyában”.⁵³ A tankönyvügy ren-

50 Bozóky (1915) idézett mű.

51 OKT 1925. február 3.

52 OKT 1926. január 19.

53 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1925. évi 434. eln. sz. rendelete a Tankönyvügyi Bizottság szervezeti szabályzata tárgyában.

dezésének szükségességét és ennek érdekében a bizottság (lényegében hivatal) létrehozását egyrészt azzal indokolta, hogy „a használatban lévő tankönyvek túlságos sokfélesége a tanítás és művelődés egységét ne veszélyeztesse”; másrészt azzal, hogy a tankönyvek színvonala ilyen módon emelhető, illetve fenntartható. A rendelet szavaival:

„1.§. A Tankönyvügyi Bizottság a tankönyvügy minden vonatkozására kiterjeszti figyelmét és gondoskodása körébe vonja mindazt, ami a tan- és segédkönyvek színvonalának emelése, illetőleg fenntartása céljából szükségesnek lát.

Tankönyvengedélyezési kérelmekben a m.kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter a Tankönyvügyi Bizottság javaslata alapján dönt. Ebből a célból a Bizottság az engedélyezés végett benyújtott tankönyvet rajta kívül álló egy- vagy több bírálónak megküldi, a bírálatot (bírálókat) ülésben tárgyalja és e tárgyalás alapján teszi meg javaslatát.

A Tankönyvügyi Bizottság tagjai:

a) elnök, b) ügyvezető alelnök,

c) 12 előadó, kik a tankönyvirodalomnak egy-egy ágát, illetőleg csoportját a szakszerűség és az egyes iskolafajok követelményei szempontjából állandóan figyelemmel kísérik.

d) A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által a Bizottságba kiküldött tisztviselők.

A Bizottság elnökét, alelnökét és előadóit a m.kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezi ki.

Az előadók betűrend szerint váltakozó egy-egy felének megbízása minden harmadik év elteltével lejár.

Az ilyen módon, valamint az esetleg időközben megüresedett helyek a Bizottság javaslata alapján töltenek be, melyben a szabályszerűen kilépő tagok újból jelölhetők...

3.§. A Tankönyvügyi Bizottság tagjaiul oly Budapesten vagy környéken lakó szakemberek hozhatnak javaslatba és neveztetnek ki, akik valamely tudományágnak és a pedagógiának elismert képviselői és valamely iskolafajt közvetlen gyakorlatból ismernek...

8.§. A Bizottság előadói tartoznak a tankönyvügyre vonatkozó külföldi mozgalmakat figyelemmel kísérni s ezekről a Bizottságnak időnként jelentést tenni.”

A Tankönyvi Bizottság életre hívása természetesen maga után vonta az 1896-os tankönyvbírálati és engedélyezési szabályzat átalakítását is.⁵⁴ A főbb változások a következők.

„5.§. A Tankönyvügyi Bizottság ügyvezető alelnöke a hozzá érkezett tankönyv egy-egy példányát, a szerző szakjelentésével együtt, az állandó tankönyvbírálok jegyzékébe fölvelt egy szakbírálónak, továbbá a Tankönyvügyi Bizottság illetékes szakelőadójának és iskolai előadójának küldi meg.

Ha a szakbíráló jelentése kedvezőtlen, a Tankönyvügyi Bizottság ügyvezető alelnöke a bírálatot másolatban és a bíráló nevének közlése nélkül megküldi a szerzőnek, aki 15 nap alatt teheti meg ellenészrevételeit.

7.§. A bírálát, illetőleg az esetleges szerzői ellenészrevételek beérkezése után a Tankönyvügyi Bizottság legközelebbi ülésén az illetékes szakelőadó a tankönyvre vonatkozó összes iratok figyelembevételével jelentést tesz az ügyben, a Bizottság ennek alapján dönt a m.kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterhez teendő javaslattétel dolgában.

A Tankönyvügyi Bizottság javasolhatja:

a) a tankönyvnek a beterjesztett alakban való engedélyezését; b) az engedélyezési kérelem elutasítását; c) hogy a könyv bizonyos változtatások megtételével engedélyeztessék.”

⁵⁴ Szabályzat a tankönyvek megbírálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában. (Közzétették a m. kir. vallás- és közokt. miniszternek 24.088–1925. III.a. sz. rendelete folytán.)

A teljes engedélyezési eljárás a következő lépésekből állt:⁵⁵

- 1) A kiadó beadta a könyvet (kivételes esetekben a kéziratot) négy példányban a miniszternek (hiszen ő volt a jóváhagyó) az 1896-os minta szerinti szerzői szakjelentéssel (néha erre a célra a tankönyv előszavát is elfogadták), a bírálati díj befizetését igazoló csekkel (a bírálati díj folyamatosan emelkedett) és a jóváhagyási kérelemmel.
- 2) A VKM az anyagot átküldte a Tankönyvügyi Bizottságnak, ahol az eljárás a fent idézett 5. és 7. § szerint folyt tovább.
- 3) Jóváhagyás esetén a Tankönyvügyi Bizottság felszólította a kiadót, hogy adja be ármegállapító kérelmét. Ehhez egy űrlapot kellett kitölteni a következő adatok feltüntetésével: kérelmezett ár; példányszám, terjedelem, a szedés módja (ciceró, garmond, borgisz, petit); a szedés, egyengetés, nyomás ára; az illusztrációk, mellékletek száma és költsége; a papír ára; a könyvkötészeti munka, a borító ára; egyéb költségek; a szerzői tiszteletdíj. Ezeknek az adatoknak az alapján hagyták, vagy nem hagyták jóvá a kérelmezett árat.
- 4) A most már teljes körű jóváhagyás után a VKM utasította a kiadót, hogy az engedélyezés rendelet-számát, valamint azt, hogy a könyv milyen iskolák, illetve évfolyamok számára engedélyeztetett, a mű címlapján „okvetlenül nyomassa ki”. A megfelelően kiigazított és címlapozott könyv egy példányát a VKM-nek, egyet pedig a Pedagógiai Könyvtárnak küldjön el.
- 5) A bírálók nevének feltüntetése nélküli bírálatokat a szerzők esetleges felhasználás végett a Tankönyv-ügyi Bizottságnál tekinthették meg.
- 6) A VKM Hivatalos Közlönye publikálta, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter az adott munkát engedélyezte és az iskolai tankönyvet jegyzékébe felvette.
- 7) A tankönyv megjelent az engedélyezett tankönyvek időszakonként publikált összesített listáján.

Az egész eljárás kb. fél évig tartott.⁵⁶ Nemcsak az új könyveket, hanem az új kiadásokat is engedélyeztetni kellett. A centralizált és pontosan rendezett procedúra ellenére a bírálati eljárás még így sem volt egy kézben. A protestáns intézmények tankönyveit továbbra is az illetékes egyház hagyta jóvá, és a kereskedelmi és ipari iskolák könyveit nem a Tankönyvi Bizottság, hanem az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács bírálhatta.⁵⁷

Az 1925-ben bevezetett új rendszerrel szemben csakhamar elhangzottak az első ellenve-tések. *„A kultuszminisztérium egyik legokosabb határozata volt, hogy a tankönyvek kiadását nem monopolizálta. Szaporodtak is a tankönyvek egyre-másra. És ez jól van így: hiszen egy irodalmi műfaj csak a szabad versenyben fejlődhetik”*.⁵⁸ – olvashatjuk Koczogh András sorait. Egy hónappal később szerkesztőségi közlemény foglalkozik a tankönyvengedélyezéssel, a következőképpen.

„A tankönyvengedélyezésről. Úgy látszik: valami baj van a tankönyvek engedélyezése körül. Közö-nyünk múlt számában olvasom Koczogh András cikkekcskéjét. Takáts György indítványából pedig az elbírálás módjáról szerzünk fogalmakat: a szerzővel nem közlik a bírálatot és nincs aláírva. Így csakugyan nincs rendjén a dolog. A tankönyv elbírálása a legszélesebb nyilvánosságot kívánja: ez nem lehet a bíráló és szerző magánügye; ez az iskolákat, tanulókat és tanárokat egyaránt rendkívül közlőről érintő kérdés, s így itt olyan megoldást kell keresni, amelyből az iskola, a tanítás nyerjen.

55 Országos Levéltár (továbbiakban: OL) VKM–K501–1927–32.669;5074; VKM–K502–1925–34215, 66083, 77.859; VKM–K504–1926–32.960, 59142.

56 OL–VKM–K501–1927–5074.

57 OL–VKM–K504–1926–66083; K501–1927–5074.

58 Dr. Koczogh András: A tankönyvekről. OKITEK, 1925/1.

A megoldás pedig semmi más nem lehet, mint az, hogy a bírálat a legnagyobb nyilvánosság előtt és személyes felelősség mellett történjék. Schol a világon, hol könyvek bírálásáról van szó, ilyen titokzatos eljárást nem ismerünk...

A mai rendszer mellett aztán nem lehet csodálni, hogy mindenféle mende-mondák szállingóznak... Ez természetesen a Tankönyvírói Bizottság tisztességes tekintélyét ássa alá. Pedig az ilyen komoly hivatali végző erkölcsi testületet effélének kitenni nem szabad.

Ez ellen csak egy orvosság van: vissza kell térni a békeidők jó szokására: a bírálatok aláírással jelenjenek meg a Hivatalos Közlönyben. Így egy csapásra megszűnnek az eddigi panaszok; sőt még az a haszon is jár vele, hogy a tanárok figyelmét felhívják a könyv jó és rossz oldalaira; gondolkodásra készítik; a tankönyvírók pedig csak nyernek, mert mások bírálatából is okulást meríthetnek, s így jobban lehet szolgálni és elérni azt a nagy célt, amelyért a Tankönyvírói Bizottság is odaadással fáradozik: az igazán jó tankönyvet.⁵⁹

Takáts György a következő évben külön füzetben számolt be felháborodottan arról, hogy a bizottsági szakelőadó, aki maga is neves tankönyvíró volt, hogyan akadályozta meg a konkurens tankönyvek megjelenését.⁶⁰

Az is kritika tárgyát képezte, hogy „a tankönyvengedélyezési eljárás sokkal bonyolódottabb, költségesebb és hosszadalmasabb, mint volt régen. Az előzetes bírálatra benyújtott négy gépirásos példányon kezdve a végleges engedélyezésig hónapok múlnak el. Hihetetlen, de úgy van, hogy az adminisztrálás több időt vesz igénybe, mint a könyv megírása, letisztázása és kinyomtatása együtt! Ilyen körülmények között bizony megesisik, hogy a tankönyv az idején való megjelenés kritikus terminusáról egyszerűen lemarad. Hogy az új tanterv életbelépése következtében szükséges tankönyvváltoztatás idején ez mekkora erkölcsi és anyagi kárt jelent, könnyű elképzelni.”⁶¹

A kritikák azonban ezúttal (szemben a dualizmus korával) eredménytelennek bizonyultak. Az oktatási kormányzat „rendet akart teremteni”. Ennek csak egyik eszköze volt a tankönyvengedélyezési eljárás bürokratizálása. A másik – hagyományos és ezzel összefüggő – lépést az állami tankönyvmonopólium felé próbálták tenni.

Klebsberg a Minisztertanács 1925. október 9-i ülésén bejelentette, hogy meg kívánja oldani a tankönyvkérdést. Olyan megoldást keres, mely biztosítja a pedagógiailag magas színvonalon álló tankönyvek kiadását és anyagi tekintetben is kielégítő, mert – egyrészt – a szülőkre való tekintettel olcsóbb, másrészt a nagy példányszám miatt a kiadóra nézve sem jelent áldozatot. Ezért az Egyetemi Nyomdát megbízta egyes tankönyvek kiadásával. Ezáltal a piacon irányadó és árszabályozó hatást tud kifejtetni. Kíváncsúnak tartja az Egyetemi Nyomda ezen tevékenységének továbbfejlesztését és kiterjesztését az iskolai segédkönyvekre is. Ennek érdekében a pénzügyminiszter – a VKM megkeresésére – hozzájárult ahhoz, hogy az Egyetemi Nyomda kétszázmilliárd-ötszáz millió korona öt év alatt visszafizetendő, a tárca által garantált kamatmentes kölcsönben részesüljön.⁶² Az előterjesztést a Minisztertanács támogatta.

A történelem kereké körbejárt: az állami Egyetemi Nyomda monopollhelyzete újra (a 17–18. századhoz hasonlóan) erősödni kezdett, de most már szemben több nagy kiadóval, pl. az Athenaeum Irodalmi és Nyomdaipari Rt-vel, a Franklin Társulattal, a Lampel Könyvkereskedéssel, a Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt-vel.

59 A tankönyvengedélyezésről. (Szerkesztőségi cikk.) OKITEK, 1925/3.

60 Dr. Takáts György: Hogyan bírálnak a tankönyvírói bizottságban? Budapest, 1926.

61 A tankönyvkérdéshez (S. D.) OKITEK, 1926/7.

62 OL–K27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1925. október 9.

A Tankönyvügyi Bizottság különös jóindulatot tanúsított az Egyetemi Nyomda kiadványai iránt. Egy jellegzetes példa: 1925-ben az Egyetemi Nyomda felterjesztette a miniszternek engedélyezésre a Farkas-Kun-féle V–VI. osztályos földrajztankönyvet. A Tankönyvügyi Bizottság kiadta bírálatra. A szakelőadó véleményéből kiderült, hogy egyik szerző sem él már, az átdolgozást végző elemi iskolai igazgató pedig nem igazodott az új tantervhez. A szakelőadó konklúziója: „*merném engedélyezésre javasolni*”. Részletek a többi bírálatból: „*A kiadó tegyen még most kísérletet, hogy szeptemberre új tankönyvet írasson. Ha ez lehetetlennek bizonyul, tudnám csak eltérni, hogy a könyv a bemutatott rendszer szerint kinyomassék, de akkor is kíváncsi vagyok, hogy a legfeltűnőbb változások figyelembe vétnének (pl. Oroszország élén áll a cár, aki Szentpéterváron lakik), és a kinyomtatás előtt valaki összehasonlítsa az új tantervvel*”. (Az egyik bíráló). „*Módszertanilag az egész könyv elavult, adatgyűjtemény és fotográfia... Kiadása ellen nem emelek kifogást*”. (A másik bíráló). „*Szerzői igen kevés voltak tisztában a geográfia lényegével. Tárgyi tévedés nincs benne. (!? Lásd a cárt és Szentpétervárt!) Csak úgy lehet engedélyezni, ha a kiadó mielőbb egy teljesen új tankönyvet jelentet meg*”. (A tudományos bíráló). Ilyen előzmények után: „*a Tankönyvügyi Bizottság 1925. június 25-én tartott ülésén a Farkas-Kun könyvet harmadik kiadásra alkalmasnak találta*”⁶³

Az Egyetemi Nyomda könyveit az állami tanügyigazgatási apparátus is propagálta. Egy jellegzetes példa:

Királyi Tanfelügyelőség, Mátészalka
Tisztelt Cím!

A Kir. M. Egyetemi Nyomda által az új népiskolai tanterv alapján kiadott Betűország című ABC-t a vallás és közokt. m. kir. Miniszter Úr Önnagyméltósága a f. é. aug. hó 24-én 67.411-VIII. a. sz. a. k. rendeletével, tekintettel arra, hogy az a közös nemzeti műveltségi front és a magyar lelkiség érdekében szolgáltatásokat teljesít, mint új normál tankönyvet szélesebb körben való bevezetésre ajánlotta. Ennélfogva e szép és elmésen szerkesztett és a gyakorlati elveknek is megfelelő ABC-t a vármegye tanítóinak azzal ajánlom figyelmébe, hogy a könyvet a Néptanítók Lapja 33–34. számában megjelent miniszteri rendeletnek megfelelően tankerületem iskoláiba minél szélesebb körben vezessék be.

Mátészalka, 1925. évi szeptember hó 12-én.
(kir. tanfelügyelő)⁶⁴

Az Egyetemi Nyomda előnyös anyagi helyzetét kihasználva a piaci versenyben meg nem engedett eszközökkel is élt. Ezt bizonyítja a következő levél:

Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők, Zeneműkiadók
és Zeneműkereskedők Országos Egyesülete
Királyi Magyar Egyetemi Nyomdának, Budapest

Egyesületünknek számos tagja jelentette be panaszát nálunk az igen tisztelt Cég Betűország című kiadványának prospektusa miatt. Nevezetesen ezen prospektusnak a következő kitételét kifogásolták: „Van szerencsénk egyúttal arról is értesíteni, hogy az iskolai gondok miatt, iskola cégeknek és segélykönyvtáraknak, melyeknek székhelyén könyvkereskedés nincs, az eddig adott kedvezményt továbbra is nyújtjuk és részükre a bolti árból 25% kedvezményt adunk s ezen felül a megrendelt példányok után 10%-ot a szegény tanulóknak természetben díjtalanul szolgáltatunk ki.”

Tekintettel arra, hogy ezen kitétel egyesületünk alapszabályaival ellentétes, bizton hisszük, hogy csak tévedésből jutott nb. prospektusukba. Éppen ezért jelen sorainkkal tisztelettel felkérjük az

63 OL-Z715-276-188.

64 OL-Z195-1925-2111.

igen tisztelt Céget, hogy ezen tévedését rectificálni és ennek megtörténtéről bennünket értesíteni szíveskedjenek. Maradtunk, kiváló tisztelettel
(üggy. igazgató) (elnök)⁶⁵

Amilyen támogatóan és elnézően viszonyult a kultuskormányzat az Egyetemi Nyomdához, olyan határozott hangot ütött meg a többi kiadóval szemben. A közoktatásügyi államtitkár pl. 1925 szeptemberében felhívta a tankönyvkiadókat, hogy „szigorúan tartózkodjanak oly körözüvényeknek az egyes iskolákhoz való küldésétől, amelyekben még nem engedélyezett tankönyvek vagy új kiadások bevezetését ajánlják. Az ilyen körözüvények alkalmasak arra – írja –, hogy megtéveszték az iskolákat a bevezethető tankönyvek körül való tájékozódásban. (Ily megtévesztő körözüvények azonnal visszavonandók és megsemmisítendőek, mert minden ily formában elkövetett visszaéléstért erélyes megtorlással fogok élni.”⁶⁶

E szigorú felszólítás minden bizonnyal összefüggött Klebelsbergnek azzal a tervével, hogy a tankönyvféleségek számát csökkentse. „A folyó évi 42.568/III.a. számú rendelettemmel kibocsátott fiúközépiskolai tankönyvjegyzék összeállításánál az az irányelv vezérelt – írta a könyvkiadóknak 1925. szeptember 16-án kelt levelében –, hogy a tankönyvek eddig túltengő számát úgy pedagógiai, mint szociális érdekből leszállítsam. A leszállításnak a jegyzékben alkalmazott mértéke azonban csak átmenetnek tekinthető. A most folyó tanévben kibocsátandó 1926/27. évi jegyzéknek még kevesebb számú tankönyvet kell tartalmaznia.”⁶⁷

A tankönyvféleségek számának csökkentését volt hivatva előkészíteni az a még 1924 nyarán kiadott rendelet, amely az oktatási intézményeket a következő évi tankönyvszükségletük bejelentésére kötelezte.⁶⁸ A VKM felkérte az egyházi főhatóságokat is, hogy a hozzájuk tartozó iskolákat szintén utasítsák tankönyvigényük felmérésére.⁶⁹ A beküldött adatokból kiderült, hogy az iskolák közel annyi könyvet sem kívánnak megrendelni, mint amennyi a következő évi tanulólétszámuk. Néhány jellemző arány: a keszthelyi római katolikus leánypolgári I. osztályának létszáma 65 fő, magyar olvasókönyv-igénye 10, a természetrajz tankönyvé 5; a II. osztály létszáma 60, földrajztankönyvének igénye 5; a budapesti VII. kerületi községi polgári fiúiskola III. osztályának létszáma 145, természettan tankönyvének igénye 3; a Budapest II. Batthyány utcai polgári iskola II. osztályának létszáma 100, természetrajz tankönyv igénye 40. Tehát még az utolsó, viszonylag gazdagabb környéken működő iskolában sem érte el az igényelt tankönyvek száma a tanulólétszám felét. Jellemzőnek az iskolák zömében az látszik, amit a hódmezővásárhelyi római katolikus polgári leányiskola igazgatósága így fogalmazott meg: „A tanulók legnagyobb része használt tankönyveket szerez be.”⁷⁰ Az adott körülmények között nem kellően megfontolt, erőszakos intézkedésnek tűnik az 1925-ben elrendelt általános tankönyvrevízió, amelyik pl. a polgári iskolai tankönyvek több mint 50 százalékának kicserélését rendelte el.⁷¹ Ez ugyanis azzal járt, hogy sok gyereknek új tankönyvet kellett (volna) vásárolnia.

A tankönyvek számának (és egyben a piacnak) zsugorítását célozta az az 1926-ban kiadott VKM rendelet is, amely a népiskolákban kizárólag a következő tankönyvek használatát engedte meg: I. osztály – ABC és olvasókönyv; II. osztály – csak olvasókönyv; III.

65 OL-Z-195-1925-225.

66 OL-Z-195-1925-250.

67 OL-Z-195-1925-2119.

68 A tankönyvszükséglet bejelentése tárgyában kiadott 36546/1924. VI. sz. rendelet.

69 OL-K501-1924-48623.

70 OL-VKM-K501-1924-44283.,72.234.,84036, 106.940.

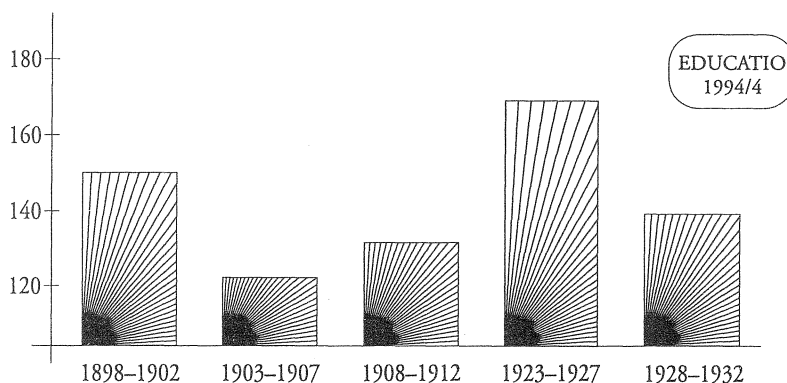
71 OL-VKM-K501-1926-8437.

osztály – olvasókönyv, nyelvtan-, számtan- és énekkönyv; IV. osztály – az előző éveken kívül térképfüzet; V–VI. osztály – az előző éveken kívül történelem, földrajz valamint természeti és gazdasági ismeretek tankönyv.⁷²

Azt gondolhatnánk, hogy a szigorú korlátozó rendelkezések (a Tankönyvvügyi Bizottság, mint állami tankönyvbírálati hivatal működtetése és a tankönyvek számát redukálni hivatott utasítások), valamint az Egyetemi Nyomda útján erősödő állami monopólium teljesen tönkretették a tankönyvpiacot. Ez azonban csak félig igaz. A piac ekkor még képes volt az ellenállásra. Szűkült ugyan, de nem jelentősen. Igaz, hogy pl. a népiskola első osztályában 1926 után csak ABC-t és olvasókönyvet lehetett használni, de ABC-ből hétféle volt, a másodikban pedig kilencféle, a harmadikban tizenegyfélé olvasókönyv.⁷³ Ami a gimnáziumokat illeti, ha kiemeljük az első világháborút megelőző és az azt követő időszakból a jellemző öt éves ciklusokat, az alábbi kép tárul elénk (lásd 2. ábra).

2. ÁBRA

*Az 1989 és 1932 közötti békeévekben megjelent új gimnáziumi tankönyvek száma*⁷⁴

A piac tehát egyáltalán nem omlott össze. Drámai csökkenést csak az iskolai tankönyvváltoztatások korlátozásáról 1932-ben megjelent kultuszminiszteri intézkedés hozott. A dokumentum szavaival: „A gyermekeiket iskoláztató szülők széles terheinek csökkentése érdekében elrendelem, hogy a rendelkezésem és közvetlen vezetésem alá tartozó valamennyi alsó- és középfokú iskolában (intézetben) jelenleg használatban levő tankönyvet és segédkönyvet további öt éven át változtatni nem szabad. Ezen rendeletem keltétől számítottnak tehát tilos az említett iskolák bevezetett tankönyveit és segédkönyveit öt éven át más könyvekkel kicserélni.

72 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 12.714/1926. III. sz. rendelete az elemi népiskolai új tanterv értelmében használható tankönyvek tárgyában.

73 A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 41.922/1927., III.a sz. rendelete az 1927/28. tanévben használatba veendő elemi és gazdasági népiskolai, polgári fiú- és leányiskolai, fiú- és leányközépiskolai kötelező tankönyvek tárgyában.

74 Gimnáziumi tankönyvek 1868–1994 (1987) idézett mű.

Az öt évi zárlati ciklus lejárta után gyakorlandó tankönyvváltoztatás folytatódagos rendje annak idején külön intézkedés tárgya lesz...

*Ezzel az intézkedéssel kapcsolatban a tankönyvek árának általános leszállítását is elrendelem...*⁷⁵

A miniszter az egyházi főhatóságokat is kérte hasonló értelmű utasítás kiadására.

A tankönyvváltoztatások korlátozása természetesen összefüggésben állhatott az 1929–33-as világválság okozta különösen nehéz gazdasági helyzettel, de egybevágott a 20-as évek közepétől érvényesülő centralista, „rendet teremtő”, és ezzel a szabad versenyt limitáló törekvésekkel is. Mindenesetre hatására most már kezdett rohamosan összeszűkülni a tankönyvpiac. Jellemző, hogy az 1928 és 1932 között kiadott 138 új gimnáziumi tankönyvvel szemben 1933 és 1937 között csupán 32 jelent meg.

Sajátos szerepet játszott az állami centralizáció oldásában a sokat vitatott 1935. évi VI. tc. E törvény 8. §-ának 2/b. pontja értelmében az egyházi hatóság alá tartozó iskolákban a tankönyveket és segédkönyveket az iskola fenntartó hatósága engedélyezi. A protestáns intézményekben ez korábban is így volt. A 20-as évek közepének kezdeményezése, hogy a protestáns iskolák tankönyveinek engedélyezése is a Tankönyvügyi Bizottság hatáskörébe kerüljön, eleve kudarcra volt ítélve.⁷⁶ 1935-től az egyházi tankönyvjóváhagyás joga azonban az iskolák túlnyomó hányadát képező katolikus iskolákra is kiterjedt. Erre vonatkozóan a püspöki kar 1936-ban Rendeletet és Tankönyvengedélyezési Szabályzatot fogadott el.⁷⁷ Ebben nem esett szó az ötéves tankönyvváltoztatási tilalomról. Sőt ellenkezőleg, a Rendelet szorgalmazta az 1934. évi XI. törvény alapján szervezett gimnáziumokban új tankönyvek bevezetését. A piacot először inkább élénkítette, mint korlátozta az is, hogy a Rendelet – élve az adódó lehetőséggel – szigorúan előírta: „Katolikus iskolában csak olyan tankönyvek, segédkönyvek és térképek, vezérkönyvek és tanítási eszközök használhatók, amelyeket az Egyházi Főhatóság engedélyezett... Amennyiben a kat. iskolák részére egyes iskolafajokra, vagy egyes tantárgyakra nincs még engedélyezett tankönyv stb., átmenetileg az állami iskolákra engedélyezett és kat. szerzőtől származó tankönyv stb. vezethető be mindaddig, míg a kat. iskolákra engedélyezett tankönyv stb. nem kapható.” Így azután a Szent István Társulatnak, mint a katolikus egyház kiadójának hozzá kellett fognia a hiányzó tankönyvek megírásához. Ezeket a sokszor igen kitűnő munkákat azután nem kizárólag a katolikus, hanem más, világi iskolák is használhatták. (Lásd pl. az Öveges-féle Fizikát!) Ami a piac viszonylagos bővülését jelentette. A Szabályzat 3. §-a ugyan kimondta: „Amennyiben a Katolikus Tanügyi Tanács úgy találja, hogy a már engedélyezett tankönyvek, stb. mindenben kielégítik az iskola igényeit, illetőleg szükségleteit, javasolhatja az Egyházi Főhatóságnak, illetőleg a Katolikus Középiskolai Főhatóságnak, hogy új engedélyezési kérelem elutasítására adjon felhatalmazást”, de az egytankönyvűség még nem uralkodott el, hiszen az iskolák igazgatóságának minden év júniusában fel kellett terjesztenie jóváhagyásra az illetékes tanügyi hatósághoz a következő tanévben „bevezetésre javasolt” tankönyvek jegyzékét. Egyelőre lehetett tehát miből választani.

⁷⁵ A magy. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 11.801/932. VIII. e. számú rendelete az iskolai tankönyvváltoztatások korlátozása és a tankönyvek árának leszállítása tárgyában.

⁷⁶ OL–Z195–1925–198.

⁷⁷ Tankönyvengedélyezési szabályzat és szabályzat az ifjúsági könyvtárakba elhelyezhető könyvek megbírást tárgyában a magyar katolikus iskolák számára. A Kat. Egyházi Főhatóság megbízásából kiadta a Katolikus Tanügyi Tanács. Budapest, 1936.

A jóváhagyásnak sajátos menete volt. A népiskolák, polgári iskolák, a tanító(nő)-óvónő-képző intézetek és a szakiskolák tankönyveit az egyházmegyei hatóság, a középiskolákét a Katolikus Középiskolai Főhatóság hagyta jóvá. A tankönyvügyet az állami Tankönyvügyi Bizottság helyett a Katolikus Tanügyi Tanács kezelte: végeztette a bírálatokat; javasolta az engedélyezést vagy elutasítást; az engedélyezésre javasolt könyvet bemutatta a vallás- és közoktatási miniszternek; összeállította az engedélyezett tankönyvek jegyzékét; időnként, de mindenképpen öt éven belül, felülvizsgálta a korábban jóváhagyott tankönyveket stb. A Tanügyi Tanács tevékenységét meghatározó Szabályzat az érvényben lévő állami munkarendet adaptálta, érvényesítve a különleges katolikus szempontokat, ugyanakkor megpróbálta néhány ponton modernizálni is azt. Például a könyvet nem négy, hanem két példányban kellett beadni; a szerző nevét a bíráló és a Tanügyi Tanács szakelőadója nem tudhatta (és a szerző sem az ő nevüket); a bírálatot négy héten belül el kellett készíteni rövidebb és hosszabb változatban. (Az elsőben csak az engedélyezés támogatásáról vagy elutasításáról kellett nyilatkozni, a másodikban részletesen indokolni a véleményt.)

1936 után az iskolák döntő hányadára ez a tankönyvjóváhagyási rend vonatkozott.⁷⁸ Ennek is voltak piacszerű tendenciái. (A Szabályzat szerint egy idő után a kitűnő kéziratokat is vissza lehetett utasítani, ha az adott iskolatípusban a tantárgynak volt már jól bevált tankönyve.) Ez a tendencia azonban nem bontakozhatott ki. Előbb meg kellett írni a megfelelő tankönyveket (tekintettel a korszak középiskolai és népiskolai reformjaira is). Így azután, ha az előző évtizedekhez viszonyítva szűkebb keretek közé szorult is a tankönyvpiac, 1945 előtt nem szűnt meg. Az 1940/41. tanévben „használatba vehető” fiúgimnáziumi tankönyvek között pl. a VII. és VIII. osztályokban 5-féle mennyiségtan és mértan, valamint német nyelvtan és 6-féle történelemtankönyv szerepelt (más évfolyamokon és tantárgyakban ennél kevesebb).⁷⁹

A második világháborút követően a „tankönyvügy” az Országos Közoktatási Tanács helyébe lépő Országos Köznevelési Tanács kezébe került. Ennek tankönyvbizottsága először is felülvizsgálta a korábbi tankönyveket, és már 1945 nyarán közzé tette az 1945/46-os tanévben használható tankönyvek jegyzékét. Ebben itt-ott még találhatók alternatív könyvek (pl. latin nyelvtanból lehetett a Jámbor-Kemenes-t vagy az Esztergom-Gaál-Nagy-ot, fizikából az Öveges-t vagy a Széjártó-Fraknóy-Renner-t választani), a tantárgyak és az évfolyamok zömében azonban már ekkor is egy kötelező könyv szerepelt, nyomtatékosan aláhúzva, hogy „az állami, községi, társulati, érdekeltségi és magániskolákban csak a jegyzékben szereplő tankönyveket és csak a jegyzékben feltüntetett kiadásban szabad használni”.⁸⁰

Az egységes nemzeti műveltség eszméje a demokratikus értelmiség egyes köreire is mély hatást gyakorolt, és valószínűleg ezért vált számukra elfogadhatóvá az a gondolat, hogy a tankönyv szűnjék meg „árucikk” lenni. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a szabad piac helyett át kell térni az állami tankönyvmonopóliumra, amelyben – az akkori elképzelések szerint – a kultuszminiszter pályázatot ír ki a szükségesnek ítélt tankönyvekre, a pályázat eredménye alapján megbízást ad a tankönyv megírására, elbíráltatja és jóváhagyja a kész tankönyvet, azután megrendeli a kiadónál a szükséges példányszámban, megadva még a technikai előállításra vonatkozó kívánságait is. 1946-ban, „hogy ne következzenek be azok a

⁷⁸ Az 1936/37-es tanévben pl. összesen 2.104 állami és községi, ezzel szemben 2.848 római katolikus népiskola működött. Magyar Statisztikai Évkönyv. Szerkesztő: vitéz Mike Gyula. Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat, 1938. p. 208.

⁷⁹ Az 1940/41. iskolai évben használatba vehető tankönyvek, V. Fiúgimnázium.

⁸⁰ Az 1945/46. iskolai évben használatba vehető tankönyvek. 5. Gimnázium.

veszedelmek, amelyektől a szabad verseny hívei félnek” az Országos Köznevelési Tanács kinyilvánította, hogy „ragaszkodni fog néhány elvhez. 1) Minden tankönyvet nyilvános pályázat kiírása után írat meg; ez biztosítja a legszélesebb nevelői körök bekapcsolódását. 2) A pályázatok jeliségek lesznek; ez minden személyi befolyás érvényesülését kizárja. 3) A pályaműveket gondosan megbíráltatja, a döntést a követelményeknek megfelelően újjáalakított tankönyvi bizottságra bízta, amelynek csak olyan tagjai lehetnek, akiknek semmi kapcsolata a tankönyvírással és a tankönyvírókkal nincsen. 4) A tankönyveket időszakonként átvizsgálja és gondoskodik arról, hogy minden szakirányú, pedagógiai és nyomdatechnikai újítás érvényesüljön bennük. 5) Bizonyos időközökben új, esetleg állandó pályázatot ír ki.”⁸¹

Az így körvonalazott rendszer kezdetben életképesnek látszott. A minisztérium 1946-ban pályázatokat hirdetett általános iskolai tankönyvek írására, megbízta az OKT-t a pályázat lebonyolításával, majd a megbízott szerzők munkájának irányításával. Az Országos Köznevelési Tanács tankönyvbizottsága kidolgozta az általános iskolai tankönyvkészítés alapelveit. A tankönyvírók ennek alapján dolgoztak és több jól sikerült munkát produkáltak.

A sikerekkel egyidőben azonban a hurok is szorult. Egy 1947 júniusában megjelent kultuszminiszeri rendelet szerint a következő tanévtől az egyházi iskolák kivételével minden alap- és középfokú iskolában „csak a vallás- és közoktatási miniszter kiadásában megjelent tankönyvet szabad használni”.⁸² Ezután a minisztérium nem az „engedélyezett”, hanem az „iskolák számára kötelezően előírt” tankönyvek jegyzékét tette évenként közzé. A monopólium realizálása az 1948-ban életre hívott Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalatra hárult.

1948-ban felgyorsultak az események. Az iskolák államosításával az állami tankönyvmonopólium általánossá vált. Az ugyancsak 1948-ban létrehozott Országos Neveléstudományi Intézet (az ONI) átvette az „ideiglenesen szüneteltetett” OKT feladatkörét. Bár keretei között külön Tankönyv- és tantervosztály működött, az egyre diktatórikusabbá váló politikai viszonyok között kicsúszott a lába alól a talaj. Az 1948–49-ben és 1950/51-ben megjelenő dogmatikus marxista tankönyvek már nem pályázat, hanem minisztériumi megbízás alapján, a szakszerű pedagógiai kontrollt nélkülözve készültek. A következmény tragikus volt. Néhány tantárgyból egy évtizeden át olyan tankönyvekből volt kötelező tanítani, amelyek a tanulók számára gyakran teljesen érthetetlennek, megemészthetetlennek bizonyultak. Jellegzetes példát szolgáltatott erre az 1948/49-ben kiadott történelem-tankönyvek. Megjelenésük után csakhamar felháborodott tanári levelek tömegei érkeztek a minisztériumba. A pedagógusok az ország legkülönbözőbb vidékeiről tiltakoztak a taníthatatlan tankönyvek ellen.⁸³ A bírálatok persze nyilvánosságot nem, a szerzők viszont Kosuth-díjat kaptak.

1950, az ONI felszámolása után tankönyvkiadás a pártközpont és a minisztérium belső ügyévé vált. A Tankönyvkiadó csupán végrehajtó szerepet játszott. Ezzel nemcsak a tankönyvpiac szűnt meg, hanem a jóváhagyás bármilyen szakmailag elfogadható formája is. Míg a 20-as évek „rendteremtő” konzervativizmusa – bármennyire igyekezett – a tankönyvpiacot nem tudta legyűrni, az ezt követő időszakok különböző színvonalú kollektivisták „rendteremtési” akciói végeztek vele.

SZEBENYI PÉTER

NEMZETKÖZI TANKÖNYVEGYEZTETÉSEK

A NEMZETKÖZI TANKÖNYVEGYEZTETÉSEK KEZDEMÉNYEZÉSE – ha nem is megvalósulásának folyamata – közel egy évszázados múltra tekint vissza.¹ A 19. század végén neves történészek és pedagógusok felismerték, hogy a különböző országok tankönyvei – különösen a történelem-tankönyvek – tendenciózusan, gyakran tudatos rosszindulattal írnak más országok népei életének jelenéről és múltjáról. Gyakran csak információhiány vagy téves adat és értékelés, máskor szándékos torzítás áll a tankönyvi ábrázolások mögött. Különösen olyan országok esetében, ahol a múlt sebei még nem hegedtek be, előítéletek vagy politikai szándék húzódik a félremagyarázások mögött. Nem véletlen, hogy épp a német és a francia tudósok vetették fel az 1890-es években a nemzetek közötti kölcsönös tankönyvvizsgálat kérdését, felismerve, hogy az iskolai oktatás lehet az egyik alapvető eszköze a megbékélésnek vagy az egymás elleni ellenszenvre, gyűlöletre nevelésnek.

Amire ez a kezdeményezés beérett volna, az első világháború elsöpörte az akciót és a mögötte álló szándékot is. A nacionalista előítéletek kerekedtek felül, s a régi ellenségek új ellenségként a fegyverekre bízta a döntést. A háború befejezése utáni gyűlölködés több mint egy évtizedes enyhülésre kellett a gondolat újjászületéséhez.² Mégis – mondhatni – az első világháború tanulságaként született meg nemzetközi tankönyvfelülvizsgálat néven egy széleskörű pedagógiai és tudományos mozgalom. Ez elérte, hogy a Népszövetség nemzeti és nemzetközi bizottságokat hozott létre, amelyek a tanáregyesületekkel együttműködve 1935-re kidolgozták a *Nemzetközi Ajánlások* című dokumentumot. Ezek alapján a német és a francia történészek meg is kezdték a tárgyalásokat, amelyeket a fasiszta hatalom keltette szellem és a háborúra készülődés épp úgy elsodort, mint negyedszázaddal korábban az első próbálkozást.

A második világháború után az UNESCO karolta fel a nemzetközi tankönyvegyeztetések gondolatát, s vállalta magára a megszervezés kezdeményezését.³ Ismét a francia és még inkább a német tudósok reagáltak leggyorsabban, talán a legitimizálás igényétől is hajtva. A

1 1889-ben az I. Interparlamentáris Konferencia ajánlotta a nemzetközi tankönyvi egyeztetést, mint a békére nevelés eszközt, hivatkozva arra, hogy ezt a gondolatot már Comenius is felvetette. Az első világháború után a Népszövetség megalapította Genfben az *Intellectual Cooperation* Intézetet. Itt szövegezték meg 1930-ban a tankönyv-egyeztetések elvi követelményeit. Ezek szerint elsősorban tárgyalások megkezdésére kell törekedni: „A tankönyvek csak tudományosan igazolt dolgokat tartalmazhatnak. Ki kell küszöbölni minden előítéletet és rosszindulatot. Semmiféle háborút sem szabad dicsőíteni, ellenben megfelelően kell ismertetni a nemzetközi szervezetek munkáját. Tudatosítani kell, hogy a háborúk nem oldanak meg semmiféle kérdést, erre nemzetközi tárgyalások és egyezmények alkalmasak. Ki kell zárni a tankönyvekből mindenféle sovizmust.” Ezekre a – részben kissé egyoldalú – elvekre tér vissza 1951-ben az UNESCO.

2 A megvalósítás első – igaz, periférikus – lépését az Argentína és Brazília között 1933-ban folyó tárgyalások jelentették. 1935-ben a német és francia szakemberek között az 1789–1925-i történelmi anyag egyeztetéséről folytak a tárgyalások.

3 1947-ben az UNESCO rendezésében nemzetközi szeminárium foglalkozott a kérdéssel Sevresben. Ezen magyar küldöttek is részt vettek.

81 Kiss Árpád: A tankönyv. Köznevelés, 1946/22.

82 A vallás- és közoktatási miniszter 4.340/1947. V.K.M. számú rendelete az iskolai tankönyvek használatáról.

83 Tankönyvbírálatok, 1950. A Művelődési Minisztérium Irattára. E1284–19 T csomó.